

ELŻBIETA PAPROCKA*

 <https://orcid.org/0009-0001-4103-6451>

POCZĄTKI GDAŃSKICH LOTERII PUBLICZNYCH
NA CELE DOBROCZYNNE W XVIII WIEKU

ORGANIZACJA I ZASADY

Abstract

The Beginnings of Public Lotteries
for Charitable Purposes in Eighteenth-Century Gdańsk:
Organisation and Rules

This article examines the origins and early development of public lotteries organised for charitable purposes in Gdańsk (Ger. Danzig) during the first half of the eighteenth century. The topic has not previously been the subject of systematic scholarly analysis. The study explores the organisation and objectives of these lotteries, the statistical probability of winning, as well as their significance for the social policy of Gdańsk. The findings demonstrate that the likelihood of obtaining a prize ranged from 3 to 49 per cent, and the prizes varied considerably in value. A substantial proportion of the prizes consisted of sums only slightly exceeding the ticket price. In some early schemes, all lottery tickets were theoretically designated as 'winning', yet the majority of prizes fell below the original purchase price. Over time, more complex 'tier lotteries' were introduced, which featured multiple prize tiers and ticket prices, and prize amounts increased progressively. In these schemes, the duration of the lottery was extended and drawings for successive tiers were held at two-week intervals. Surviving sources indicate that the earliest lotteries were organised directly by the municipal authorities. In subsequent decades, responsibility for their administration shifted to charitable institutions responsible for poor relief.

Keywords: Gdańsk, lotteries, gambling, charity, poor relief, almshouse, hospital, orphans, eighteenth century

* Badaczka niezależna
 el.paprocka@wp.pl

Nadesłany 1.07.2025; Nadesłany po poprawkach 24.01.2026; Zaakceptowany 26.01.2026

UWAGI WSTĘPNE

„Urządzamy loterię i podajemy do wiadomości zarówno tym wszystkim, którzy w niej chcą szukać swojego szczęścia, jak i tym, którzy chcą wesprzeć biednych” – taka lub podobna formuła pojawia się w większości ogłoszeń loterii przeprowadzanych w Gdańsku w XVIII w. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie problematyki gdańskich loterii służących celom dobroczynnym w XVIII stuleciu, ukazanie ich genezy, intencji, różnych typów gier liczbowych i sposobu ich organizacji. Przyjęta cezura obejmuje czas od przełomu XVII i XVIII w., kiedy zorganizowano w Gdańsku pierwsze miejskie loterie publiczne, po lata siedemdziesiąte XVIII w. Wówczas pojawiły się dwie nowe formy gry: loteria genueńska i tontyna¹. Obydwa te zagadnienia zasługują na osobne opracowanie.

Tematyka loterii w Europie, szczególnie wieku XVIII, nazywanego w literaturze przedmiotu „złotym wiekiem loterii”², cieszyła się dużym zainteresowaniem historyków³. Zupełnie odmiennie to zagadnienie rysuje się w polskiej

¹ Tontyna łączyła w sobie elementy loterii oraz ubezpieczenia na życie. Jej nazwa pochodzi od wynalazcy tej formy – neapolitańskiego bankiera Lorenza Tontiego, a zastosowano ją po raz pierwszy we Francji w 1653 r. Grupa osób wpłacała określoną sumę pieniędzy do wspólnej puli. Inwestycja była oprocentowana, a udziałowcy od pewnego momentu otrzymywali dywidendę. Kwota przeznaczona do wypłaty była dzielona między wszystkich uczestników przedsięwzięcia. Śmierć kolejnych osób zmniejszała grupę beneficjentów i podnosiła wysokość otrzymywanych przez nich środków. Im mniej osób było do podziału, tym wyższe kwoty otrzymywali. W związku z tym największe kwoty otrzymywały osoby, które przeżyły pozostałych współników.

² Autorem tego stwierdzenia był Manfred Zollinger; cyt. za: Johanne S. KRISTIANSEN, Marius W. HAUGEN, Angela FABRIS, *A Cultural History of European Lotteries – Introductory Essay*, [in:] *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*, ed. eidem, Berlin–Boston 2026, s. 6, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111445540-001>.

³ Bernard BRUNO, *Lotteries in Europe: Five Centuries of History*, Brussels 1994; Sophie RAUX, *Lotteries, Art Markets, and Visual Culture in the Low Countries, 15th–17th Centuries* (Studies in the History of Collecting & Art Markets, vol. 4), Leiden–Boston 2018; Giovanni ASSERETO, *Un giuoco così utile ai pubblici introiti. Il lotto di Genova dal XVI al XVIII secolo* (Ludica: collana di storia del gioco, 12), Treviso–Roma 2013; Stephen M. STIGLER, *Casanova's Lottery: The History of a Revolutionary Game of Chance*, Chicago 2022; John EGLIN, *The Gambling Century: Commercial Gaming in Britain from Restoration to Regency*, Oxford 2023; *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*, ed. Johanne S. KRISTIANSEN, Marius W. HAUGEN, Angela FABRIS, Berlin–Boston 2026, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111445540>; Marie-Laure LEGAY, *Les loteries royales dans l'Europe des Lumières: 1680–1815*, Villeneuve-d'Ascq 2014, DOI: <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.1552>; Jeroen PUTTEVILS, *The Lure of Lady Luck: Lotteries and Economic Culture in the Fifteenth- and Sixteenth-Century Low Countries*, [in:] *Random Riches: Gambling Past & Present*, ed. Manfred ZOLLINGER, London–New York 2016, s. 57–71; idem, *The show must go on – De performance van de loterij in de Nederlanden (15de–16de eeuw)*, Nieuwe Tjdingen. Over vroegmoderne geschiedenis, 2019, s. 79–99; Bob HARRIS, *Lottery Adventuring in Britain, c. 1710–1760*, *The English Historical Review*, vol. 133: 2018, issue 561, s. 284–322, DOI: <https://doi.org/10.1093/ehr/cey082>.

historiografii. Jedyna do tej pory monografia naukowa poświęcona loterii na ziemiach polskich to praca Alicji Nowak⁴, ale dotyczy ona Królestwa Polskiego w XIX w. Istnieją także drobne opracowania popularnonaukowe na temat historii loterii w Polsce⁵, nie zawierają one jednak informacji o loteriach z terenu Prus Królewskich⁶. Wiadomości o tych przeprowadzanych w Gdańsku można znaleźć w monografii Maxa Foltza⁷, który omówił je jako część dochodów miejskiej gospodarki. Wzmianki o loteriach pojawiają się także w wielotomowej historii Gdańska⁸, jak również w pracach Piotra Paluchowskiego⁹ i Adama Szarszewskiego¹⁰. Brakuje natomiast opracowań w pełni poświęconych loteriom w Gdańsku czy także szerzej: w Prusach Królewskich.

W poszukiwaniu genezy gdańskich loterii publicznych warto odwołać się do historii loterii w Europie. W XV w. pojawiły się one we Flandrii oraz Włoszech. Nie ma pewności, czy pierwszą loterią, z której dochody przeznaczano na cele publiczne, była ta zorganizowana w 1434 r. w mieście Sluis czy też kilka lat późniejsza, odbyta z 1441 r. w Brugii¹¹. W kolejnym stuleciu były przeprowadzane w innych państwach: we Francji w 1539 r., a w Anglii – niecałe 30 lat później¹². Stały się także bardzo popularne w krajach niemieckich. Jednym

⁴ Alicja NOWAK, *Kupowanie nadziei. Loteria w Królestwie Polskim (1815–1867)*, Warszawa 2017.

⁵ Ignacy BALIŃSKI, *Loterje publiczne w Polsce. Szkic historyczny*, Warszawa 1918; Wacław PASZKOWSKI, *Loterja i ład społeczny. Przyczynek do spraw uregulowania stosunków loteryjnych u nas*, Warszawa 1917; Artur ROGALSKI, *O loteriach w dawnej Polsce*, Warszawa–Siedlce 2008; Robert GORZKOWSKI, *Historia loterii i gier liczbowych na ziemiach polskich 1748–1939*, t. 1, Jaworowa 2016.

⁶ W związku z tym jako najstarsze polskie loterie podawane są te, które odbywały się poza obszarem Prus Królewskich. I. BALIŃSKI, op.cit., s. 11.

⁷ Max FOLTZ, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts* (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, Nr. 8), Danzig 1912.

⁸ Edmund CIEŚLAK, *Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego*, [in:] *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1: 1655–1793, red. idem, Gdańsk 1993, s. 276.

⁹ W pracy poświęconej gdańskiemu periodykowi „Danziger Erfahrungen” autor wspomina, że w części ogłoszeniowej, szczególnie w pierwszym okresie wydawania, pojawiają się dość licznie loterie; zob. Piotr PALUCHOWSKI, „Danziger Erfahrungen” w latach 1739–1793. Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa, Warszawa 2013, s. 125. W artykule poświęconym początkom Instytutu Ubogich również wspomina o zorganizowanej tam loterii; zob. idem, *Pomagać i leczyć. Przyczynek do powstania Instytutu Ubogich (Armeninstitut) w Gdańsku i jego pierwszych lat działalności (do 1795 r.)*, *Studia Historica Gedanensia*, t. 11: 2020, s. 226, DOI: <https://doi.org/10.4467/23916001HG.20.011.13617>.

¹⁰ Adam SZARSZEWSKI, *Sprawy szpitali i sierocińców w aktach prawnych Rady Miasta Gdańska XVI–XVIII wieku* (Hospitalia Gedanensia. Fontes, vol. 4), Toruń 2006, s. 83, 186.

¹¹ Michalina DUDA-HYZ, *Loterie jako instrumenty pozyskiwania dochodów państwa w polskim prawie skarbowym w latach 1768–1871*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 69: 2017, z. 2, s. 89–109, DOI: <https://doi.org/10.14746/cph.2017.2.5>.

¹² A. NOWAK, op.cit., s. 23–25.

z pierwszych miast, w którym odbywały się loterie, był Hamburg. Tam do pierwszego jej losowania doszło w roku 1614, ale warto podkreślić, że losy na tę grę były dostępne także w innych miastach, m.in. w Kopenhadze, Lipsku, Dreźnie i Lubecie¹³. Pod koniec XVII w. pojawiła się loteria klasowa (*Klassenlotterie*), często określana w źródłach mianem „loterii holenderskiej”. Jako ta z pustymi losami i nagrodami, oparta na systemie stopni (klas), polegała na podziale jednej loterii na kolejne losowania, z rosnącymi cenami losów oraz potencjalnymi nagrodami¹⁴.

Celem loterii było finansowanie różnych inwestycji, czego przykłady widoczne są chociażby w Wielkiej Brytanii: to one w znacznej mierze sfinansowały budowę Westminster Bridge (drugiego, po London Bridge, mostu przez Tamizę), zaopatrywały marynarkę wojenną oraz przyczyniły się do powstania instytucji, która w przyszłości stała się British Museum. Pokusa wygrania wyjątkowej nagrody sprawiła, że udane loterie dostarczyły pożyczek w wysokości 35 milionów funtów podczas wojny siedmioletniej (1756–1763) oraz ponad 70 milionów funtów w czasie wojny z koloniami amerykańskimi¹⁵. Nie dziwi zatem, że władze państwowe w wielu krajach objęły loterie swoim monopolem. Tak się stało np. w 1763 r. w Prusach. Wówczas Fryderyk II utworzył loterię państwową i w kolejnych latach zakazał innych gier hazardowych¹⁶.

Jak wskazała Marie-Laure Legay, przyczyną wzrostu popularności tego typu gier w Europie schyłku XVII w. był rozwój matematyki i pierwsze prace na temat rachunku prawdopodobieństwa, ale przede wszystkim liczne potrzeby. Europa, wyczerpana kolejnymi wojnami, cierpiała na poważne kryzysy zaopatrzeniowe. Przykładem trudności może być zamknięcie szpitala w Amsterdamie w 1696 r. z powodu braku środków na spłatę długów i utrzymanie ubogich. Aby zapłacić pustkę w kasach, dyrektorzy szpitali zakładali loterie charytatywne, a ruch ten był tak powszechny, że zmienił się sam wizerunek tego typu gier. Skutecznie zastępowały one brak pieniądza obiegowego, wydobywały monety z wnętrza sakiewek i pozwalały wspomóc potrzebujących¹⁷.

¹³ Wolfgang PAUL, *Erspieltes Glück. 500 Jahre Geschichte der Lotterien und des Lotto*, Berlin 1978, s. 38. Praca ma co prawda charakter popularnonaukowy, ale zawiera bardzo bogaty materiał ikonograficzny.

¹⁴ J. S. KRISTIANSEN, M. W. HAUGEN, A. FABRIS, op.cit., s. 9–10.

¹⁵ Cyt. za: Johann RAVEN, *Imagining Trust and Justice – The Rise and Fall of the English State Lottery 1694–1826*, [in:] *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*, ed. Johanne S. KRISTIANSEN, Marius W. HAUGEN, Angela FABRIS, Berlin–Boston 2026, s. 68, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111445540-003>.

¹⁶ Zygmunt SZULTKA, *Stosunki ustrojowe i społeczne w państwie Fryderyka II*, [in:] *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*, red. Bogdan WACHOWIAK (Historia Prus. Narodziny – mocarstwo – obumieranie, t. 2), Poznań 2010, s. 590; Dariusz ŁUKASIEWICZ, *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*, Warszawa 2020, s. 194.

¹⁷ M.-L. LEGAY, op.cit., s. 5.

To właśnie z Europy Zachodniej moda na loterie mające wspomóc działalność charytatywną pojawiła się w Gdańsku. Wynikało to z licznych kontaktów gospodarczych, społecznych i kulturowych z obszarem dawnej Hanzы. Pierwsza publiczna miejska loteria w Gdańsku przeznaczona na cele dobroczynne odbyła się w 1697 r.¹⁸, chociaż sama forma tego typu loterii była stosowana już wcześniej¹⁹. Na pozostałym obszarze ówczesnej Rzeczypospolitej publiczne loterie pojawiły się później. Pierwsza z nich, z 1732 r., miała wspomóc utrzymanie sierot z przytułku św. Benona w Warszawie. Na mocy królewskiego przywileju miała charakter ciągły i odbyła się jeszcze wielokrotnie, przynosząc spore wpływy. W 1748 r., z inicjatywy Stanisława Konarskiego, zorganizowano loterię klasyczną, z której dochody przeznaczono na dokończenie budowy kolegium pijarów. Bilety loterii były sprzedawane nie tylko w Warszawie, lecz także w Krakowie, Wilnie, Poznaniu, Gdańsku, Elblągu, Toruniu, Grodnie, Lwowie, Piotrkowie i wielu innych miastach²⁰.

ROZWÓJ LOTERII DOBROCZYNNYCH W GDAŃSKU

Temat loterii pojawił się po raz pierwszy podczas obrad gdańskiej rady 28 II 1695 r., gdy była mowa o powołaniu jej funduszu i organizacji, co – jak podkreślano – „w wielu innych miejscach jest szczęśliwie praktykowane z pożytkiem dla wspólnoty”²¹. W toku dalszej dyskusji nad sposobem przeprowadzenia loterii powoływano się na przykład Lubeki²². Niepewna sytuacja polityczna związana z podwójną elekcją 1697 r., obecność księcia Contiego w Gdańsku i niepokoje związane z napływem jego stronników do tego miasta mogły mieć wpływ na mniejsze zainteresowanie pierwszą loterią. W 1698 r. rada miejska poinformowała, że z uwagi na to, że loteria z poprzedniego roku z powodu zaistniałych zakłóceń nie mogła osiągnąć zamierzonego celu, liczba losów została zmniejszona²³. Mimo to wyniki pozwoliły dofinansować budowę gdańskiego

¹⁸ M. FOLTZ, op.cit., s. 297. Druk tej loterii zachował się w kilku egzemplarzach w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN (dalej cyt. BG PAN), m.in. sygn. Od 5703 8°, adl. 68.

¹⁹ Z roku 1620 pochodzi informacja o loterii, z której dochody miały zasilić rosnące potrzeby domu dziecka; zob. A. SZARSZEWSKI, *Sprawy szpitali i sierocińców*, s. 83 (dokument z 20 VIII 1620 r.).

²⁰ Cyt. za: A. NOWAK, op.cit., s. 11–13.

²¹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APG), sygn. 300, 10/51, s. 5: „die Einrichtung der Lohnbanck und Ausstellung gewisser Lottereyen referieret in Erwegung das solche modi an anderen Orten zu großen Nutze das gemeinen Weßens glücklich sind practiciret worden und noch täglich practiciret werden”.

²² Ibid., s. 198.

²³ Z 22 265 losów do 1103, zob. tab. 3 i 4; M. FOLTZ, op.cit., s. 298. Druk znajduje się w BG PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 87.

Domu Dobroczynności (*Spendhaus*) w kwocie 9930 florenów²⁴. Ogłoszenie o kolejnej loterii zostało opublikowane w 1699 r.²⁵ Jej celem było udzielenie pomocy lazaretowi: 10% kwoty nagród przeznaczano na jego potrzeby. Udało się uzyskać 1985 guldenów²⁶.

W 1707 r. władze Gdańska ponownie ogłosiły loterię, tym razem celem było wsparcie lazaretu oraz domu dziecka „z powodu codziennego coraz większego ubóstwa, wielu ludzi chorych, uciśnionych i sierot”²⁷. Rezultat finansowy tej gry nie jest znany, ale liczba losów pierwotnie zaplanowana na 10 000 została ograniczona w kolejnym roku o połowę²⁸. Z następnej loterii, ogłoszonej w 1708 r., przeznaczano 8% na rzecz utrzymania dzieci w Domu Dobroczynności²⁹. Przewidziano wówczas 15 000 losów, a wartość nagród wynosiła 150 000 guldenów. W kolejnym roku ponownie zmniejszono liczbę losów o połowę³⁰. Następną grą, tym razem na rzecz domu dziecka, odbyła się w 1714 r.³¹ Z kolei w 1720 r. została ogłoszona loteria przeznaczona na pomoc dla ubogich³².

²⁴ E. CIEŚLAK, *Obraz społeczeństwa gdańskiego*, s. 278. Podobne rozwiązanie przyjęto w Toruniu. Dom Dobroczynności zbudowano tam w latach 1723–1724, w większości fundusze uzyskano właśnie z loterii ogłoszonej przez władze miasta, złożonej z 4000 losów po 1 talarze; por. Juliusz E. WERNICKE, *Geschichte Thornes aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. 2: *Die Jahre 1531–1840 umfassend*, Thorn 1842, s. 378.

²⁵ Druk loterii: BG PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 88 a. Druk ten opublikował A. SZARSZEWSKI, *Sprawy szpitali i sierocińców*, s. 186–187.

²⁶ M. FOLTZ, op.cit., s. 298.

²⁷ „Wegen der täglich je mehr und mehr zunehmenden grossen Armuth und darunter befindlichen vielen Kranken und preßhaften Perßohnen auch Vater und Mutterloßer Wayßen zu deren beßten Verpflegung vor das hießige Lazareth und Kinderhauß eine vor die Einsetzer sehr profitable Lotterie auffzurichten”. Ten druk zachował się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie (dalej cyt. BN), sygn. SD XVIII.2.7053.

²⁸ M. FOLTZ, op.cit., s. 298.

²⁹ *Dantziger sehr favorable Lotterey [...] in Spendhaus sich befinden armen Kinder*, Dantzig 1708, BG PAN, sygn. Od 12871 8°, adl. 20. Potrzeby sierot dominowały w założonym Domu Dobroczynności. Wbrew pierwotnym założeniom, w którym miał on służyć przede wszystkim dorosłym, od początku przeważały w nim dzieci. Ostatecznie dopiero w 1788 r. nastąpiło rozdzielanie funkcji sierocińca od domu dobroczynności przeznaczonego dla dorosłych. Zob. Adam SZARSZEWSKI, Aleksander PIWEK, Piotr SAMÓŁ, Janusz DARGACZ, Katarzyna DARECKA, *Ubo-dzy, chorzy, sieroty. Szpitale dawnego Gdańska w okresie średniowiecza i nowożytności*, Gdańsk 2019, s. 90–91; Adam SZARSZEWSKI, *Szpitale gdańskie XVI–XVIII wieku a duchowość protestancka*, *Studia Historica Gedanensia*, t. 11: 2020, s. 168, DOI: <https://doi.org/10.4467/23916001HG.20.009.13615>.

³⁰ *Halbierung der sehr favorablen Lotterey*, Dantzig 1709, BG PAN, sygn. Od 12870 2°, adl. 45; BG PAN, sygn. Od 12871 2°, adl. 29.

³¹ *Eine neue eingerichtete Lotterey mit Consens E. Woll-Edlen Hochweisen Rathes dem hiesigen Kinder-Hause zum Besten Anno 1714*, Książnica Kopernikańska w Toruniu (dalej cyt. Ks. Kop., Toruń), sygn. MAG 103387.

³² W Bibliotece Gdańskiej PAN druk tej loterii zaginął, ale egzemplarz druku został wpięty do recessu rady miasta; zob. APG, sygn. 300,10/65, s. 527–528.

Z czasem pojawiały się coraz bardziej skomplikowane propozycje gier liczbowych z podziałem na klasy. Przykładem jest loteria, której zasady ogłoszono w 1726 r.³³ W druku informowano, że 10% od nagród zostanie przekazane na cele publiczne, ale nie sprecyzowano jakie. Organizacja tej loterii napotkała na duże trudności. Świadczy o tym fakt, że dopiero po dwóch latach ukazał się drukiem jej projekt, w którym zmniejszono pulę wygranych do 1/4 pierwotnej propozycji³⁴. Max Foltz stwierdził, że miejskie loterie organizowano w latach 1721–1728³⁵, nie wspomniał jednak o pomysle z 1740 r. Wówczas w recesach gdańskich ordynków pojawił się projekt czteroklasowej loterii, ale nic nie wiadomo o jego druku, a z pewnością zostałyby wpięty do recesu rady. Zapewne organizacja gry nie doszła wówczas do skutku³⁶. Foltz nie przywołał również loterii na rzecz instytucji dobroczynnych organizowanych w kolejnych latach³⁷. Na podstawie zachowanych źródeł można przyjąć, że loterie stanowiły stały element finansowego wsparcia dla ich działalności. Organizacją gier zajmowali się prowizorzy tych instytucji.

Na początku lat czterdziestych XVIII w. pojawiła się propozycja loterii, z której dochód (10% od nagród) był przeznaczony na Dom Poprawy (*Zuchthaus*)³⁸. Informacja o niej pojawiła się w „Danziger Erfahrungen” w 1741 r. W ogłoszeniu napisano, że odbywa się ona za zgodą rady miejskiej. Loteria składała się z 7500 losów, po 8 guldenów pruskich każdy. Zapewniono 3000 nagród i 10 premii³⁹. Pod pojęciem „premia” mieściły się zapewne dodatkowe nagrody dla losów, które padły przed głównymi wygranymi lub po nich. Na początku października pojawiła się informacja o możliwości zakupu losów tej loterii w większej liczbie: po 50 lub 100 losów z dodatkowym ubezpieczeniem, reklamowanym jako bardzo atrakcyjne dla graczy⁴⁰. W kolejnym ogłoszeniu poinformowano o niewielkim opóźnieniu w stosunku do założonych

³³ APG, sygn. 300,10/68, s. 363.

³⁴ *Entwurf des zu ziehenden ein vierde Parts der unterm 30. Julii 1726 bekandt gemachten Danziger Stadt Lotterey*, Danzig 1728, BG PAN, sygn. Od 7285 8°.

³⁵ M. FOLTZ, op.cit., s. 299.

³⁶ APG, sygn. 300,10/122, s. 32.

³⁷ Wymienia jedynie loterię organizowaną na rzecz oczyszczenia fos na terenie Dolnego Miasta; zob. M. FOLTZ, op.cit., s. 299.

³⁸ Na temat Domu Poprawy zob. Dariusz KACZOR, *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII–XVIII w.*, Rocznik Gdański, t. 56: 1996, z. 1, s. 43–64; idem, *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku* (Gdańskie Studia z Dziejów Nowożytnych, t. 2), Gdańsk 2005.

³⁹ *Nachricht von der bevorstehenden Danziger Lotterie. Mit Bewilligung E. E.H. Raths ist zum besten des hiesigen Zuchthaus eine sehr gute Lotterie errichtet*, *Danziger Erfahrungen*, 1741, Nr. 16, [brak paginacji].

⁴⁰ „Eine Anzahl Loose so in Compagnien jede von 50 oder 100 Loossen eingetheilet und mit 1, 2, 3 numeriret werden sollen für eine Premie von 4 fl. Pr. Loose zu assicuriren: dergestalt daß der jeder Compagn. kommende Gewinn nach Abzug des erlegten Einsatzes, den Interes-

planów. Początkowo bowiem liczone, że uda się przeprowadzić losowanie do końca października 1741 r. Aby rozwiązać co do tego wątpliwości i zachęcić do kupna pozostałych losów, zapewniano, że losowanie odbędzie się 12 grudnia, a losy można było nabyć do 9 grudnia⁴¹. To uświadamia, że zaistniały niewielkie problemy ze sprzedażą kompletu losów. Loteria była jednak kontynuowana. Zapisy to potwierdzające pojawiły się w 1744 r. Zapowiadano wówczas opóźnienie losowania pierwszej klasy, które pierwotnie miało się odbyć 26 marca, a zostało przełożone na 12 maja. Jako przyczynę opóźnienia podano m.in. informację, że nie było wiadomo, ile losów zostało sprzedanych za granicą⁴². Kolejna wzmianka pojawiła się w 1749 r. W gdańskim periodyku informacyjnym zamieszczono ogłoszenie z 11 I 1749 r., w którym informowano, że pozostały jeszcze losy z ustanowionej w roku 1748 loterii na rzecz Domu Poprawy i ich sprzedaż trwa także za granicą. Uznano za konieczne przesunąć losowanie tej gry aż do 11 III 1749 r.⁴³ Loterie przyniosły wymierne korzyści. Z 10% od otrzymanych w niej nagród gdański Dom Poprawy uzyskał: w 1741 r. 5158 florenów, a w 1744 r. 6934 floreny⁴⁴.

Loterie były również stałym elementem wsparcia w przypadku gdańskiego Domu Dobroczynności. Po raz pierwszy informacja o kwartalnej loterii na rzecz tej instytucji pojawiła się w 1743 r.⁴⁵ Z treści zamieszczonego ogłoszenia wynika, że od samego początku gra cieszyła się dużym zainteresowaniem: w ciągu pierwszych dwóch tygodni sprzedano 3/4 losów i przewidywano, że losowanie pierwszej klasy odbędzie się osiem dni wcześniej, niż założono w ogłoszonym planie⁴⁶. Jest to informacja potwierdzająca dużą popularność loterii, ponieważ w przypadku innych gier najczęściej pojawiały się komuni-

senten richtig ausgezahlt werden soll. Der Vortheil deren Interessenten ist dabey sehr considerable", *Danziger Erfahrungen*, 1741, Nr. 40, [brak paginacji].

⁴¹ „So sehr man gehoffet die Ziehung der Danziger Zuchthausen Lotterie noch vor Ende Octobr. fest setzen zu können, so hat man doch wegen der sparsamen Einlage die ganze Zeit, die man sich in dem letzten Avertissement dazu gesetzt zum Einsammeln verwenden müssen. Weil man nun bemerket, daß bey vielen der Zweifel ob diese Lotterie jemahls werde zu Stande kommen? [...] der Ziehung derselben den 12. Decembr. festgestellt und hiemit bekannt gemacht das die Einsammlung der Einsätze den 9. Decembr. geschlossen und die Ziehung derselben den 12 Decembr. Gewiß und zuverlässig auf die Art wie die in dem angegebenen Plan bekannt gemacht worden angefangen werden und geschehen soll", *Danziger Erfahrungen*, 1741, Nr. 43, [brak paginacji], ogłoszenie z dnia 26 X 1741 r.

⁴² *Danziger Erfahrungen*, 1744, Nr. 15, [brak paginacji].

⁴³ *Danziger Nachrichten*, 1749, Nr. 3, [brak paginacji].

⁴⁴ APG, sygn. 300,R/Vv59, s. 626.

⁴⁵ *Danziger Erfahrungen*, 1743, Nr. 10, [brak paginacji].

⁴⁶ „Weil von denen Loossen zur Spendhauschen Quartal-Lotterey in denen zwey ersten Wochen bereits als drey Viertheil begeben, so hoffet man mit denen übrigen auch bald complet zu werden; es werden also diejenigen Liebhabere, so noch einige Loosse zu nehmen gesonnen, freundlich ersuchet, sich bald mit denselben zu versorgen so könnte die erste Classe noch 8 Tage

katy zapowiadające przedłużenie czasu sprzedaży losów i przesunięcie terminów losowań. Kolejne ogłoszenia pojawiające się w „Danziger Erfahrungen” potwierdzają, że loteria odbywała się regularnie⁴⁷. Świadczą o tym również zachowane druki: z 1753 r., zawierający wyniki 49 loterii i ogłoszenie o 50 loterii, z 1760 r., w którym ogłoszono 108 loterię⁴⁸, oraz z 1770 r., informujący o zakończeniu 175 oraz organizacji 176 loterii⁴⁹. Na drukach tych umieszczono symboliczny bochenek chleba z napisem „Panis Pauperum” dookoła, a ogłoszenia zaczynano od formuły wyraźnie wskazującej, że celem jest udzielenie pomocy gdańskiemu Domowi Dobroczynności w związku z narastającym zjawiskiem ubóstwa. Podobne rozwiązanie w postaci regularnych loterii dotyczyło prawdopodobnie również lazaretu, chociaż liczba źródeł to potwierdzających jest niewielka⁵⁰.

Nie udało się niestety znaleźć pełnych informacji o dochodach instytucji dobroczynnych z loterii. Z rachunków szpitali w gdańskim archiwum zachowały się jedynie te kościoła Bożego Ciała, w których jednak brakuje informacji o jakichkolwiek wpływach z tytułu loterii⁵¹. Normą przy organizacji gier było przeznaczanie 10% od każdej nagrody określonego procentu na potrzeby

eher als im Plan angestetzet, gezogen werden, welches denn auch gegen die Zeit durch den Druck soll bekannt gemacht werden”, ibid.

⁴⁷ W ogłoszeniach kolejnych wydań „Danziger Erfahrungen” zamieszczano informacje o tej loterii, np. losowanie pierwszej klasy loterii 21 III 1743 r., *Danziger Erfahrungen*, 1743, Nr. 11, [brak paginacji]; ogłoszenie z 5 XII 1743 r. o losowaniu czwartej loterii na rzecz Domu Dobroczynności – losowanie zostało przyspieszone o osiem dni i odbędzie się w czwartek, 12 grudnia, *Danziger Erfahrungen*, 1743, Nr. 49, [brak paginacji]; druga klasa ósmej kwartalnej loterii na rzecz Domu Dobroczynności będzie losowana 17 grudnia, *Danziger Erfahrungen*, 1744, Nr. 51, [brak paginacji]; informacja o możliwości zakupu losów na dziewiątą kwartalną loterię, *Danziger Erfahrungen*, 1745, Nr. 8, [brak paginacji]; informacja o losowaniu pierwszej klasy dwudziestej szóstej loterii kwartalnej 9 V 1749 r., *Danziger Nachrichten*, 1749, Nr. 22, [brak paginacji].

⁴⁸ *Vierte und letzte Lyste der 49. Spendhauschen Lotterey*, Danzig 1753, BG PAN, sygn. Od 7316 4°; *Danziger Spendhausche 108te Lotterie: welche von E. Hoch-Edl. und Hochw. Raht, der täglich zunehmenden Armuth zum Besten hochgeneigt, bewilliget und beliebt worden*, Danzig 1760, BG PAN, sygn. Od 7321 8°.

⁴⁹ *Danziger Spendhausche 176ste Lotterie [...] Anno 1770. den 3. Julii publiciret*, BG PAN, sygn. Od 73/5 2°, adl. 21.

⁵⁰ W przypadku lazaretu w katalogu BG PAN znajdują się dwa tytuły druków: *Lyste der [...] Classe von der armen zum Besten aufgerichteten acht und dreyssigsten Lazareths-Lotterie, Classe 1–3, Liste 1–4*, Danzig 1763, BG PAN, sygn. Od 7327 2° oraz dotyczący tej samej loterii: *Tabella der Ersten (-Dritten Classe) von der den Armen zum Besten aufgerichteten 38. Lazareths-Lotterie*, Danzig 1763, BG PAN, sygn. Od 7327 2°. Zob. *Historia Gdańska*, t. 5: *Bibliografia Gdańska*, red. Edmund CIEŚLAK, opr. Jan KUCHARSKI, Przemysław SZAFRAN, Sopot 1997, s. 355–356.

⁵¹ APG, sygn. 300,61/161, 300,61/163. Zob. też omówienie stanu zachowania źródeł archiwalnych: Adam SZARSZEWSKI, *Najstarsze księgi rachunkowe szpitali gdańskich. Księga rachunkowa szpitala Bożego Ciała (l. 1580–1581), księga rachunkowa zjednoczonych szpitali św. Ducha i św. Elżbiety (l. 1585–1593)* (Hospitalia Gedanensia. Fontes, vol. 5), Toruń 2005, s. 8–10.

ubogich. Z zachowanych druków z loterii na rzecz Domu Dobroczynności wynika, że potencjalnie z jednej gry w 1760 r. można było uzyskać 4000 florenów, natomiast dziesięć lat później – 1920 florenów. Jest to hipoteza zakładająca, że musiałyby zostać sprzedane wszystkie losy. Przykładowo: wszystkie wpływy tej instytucji za rok 1779 wynosiły 35 014 florenów i 29 groszy, ale nie wyszczególniono wśród nich loterii⁵². Niemniej jednak można przypuszczać, że kwota kilku tysięcy florenów z loterii stanowiła wsparcie dla gdańskich zakładów opieki, borykających się ze wzrastającą liczbą pensjonariuszy i rosnącymi kosztami. O tym, że były to dochody ważne dla funkcjonowania tych instytucji, może świadczyć wspomniana już regularność organizowania loterii.

PRZEBIEG LOTERII

Na podstawie zachowanych druków loterii można odtworzyć zasady organizacyjne stosowane w Gdańsku. Najbardziej szczegółowe zapisy były sformułowane w drukach pierwszych tego typu gier. Zainteresowani udziałem w niej zgłaszali się do wyznaczonych przez władze przedstawicieli i podawali swoje dane oraz liczbę losów, jaką zamierzali zakupić. Pieniądze można było wnieść do 14 dni po oficjalnym ogłoszeniu loterii drukiem. Obcy i nieznajomi, którzy chcieli wziąć udział w loterii, musieli zapłacić od razu całą kwotę za los. W druku loterii ogłoszonym w 1698 r. zmienił się zapis dotyczący uiszczenia opłaty za los. Połowę kwoty trzeba było zapłacić przy zgłoszeniu chęci udziału w loterii, a drugą część, podobnie jak w pierwszej loterii, można było uiścić w ciągu dwóch tygodni od oficjalnego ogłoszenia loterii⁵³. Być może zmiana ta wynikała z niefrasobliwości niektórych graczy, którzy zgłosili swój udział, a ostatecznie losów nie kupili. Wszyscy uczestnicy loterii otrzymywali stosowne pokwitowania opatrzone pieczęcią oraz podpisem upoważnionej przez władze miasta osoby. Zakupiony los był wpisywany do specjalnej księgi i zaopatrzony w pieczęć miejską oraz podpis pisarza. W przypadku, kiedy loteria dotyczyła konkretnej instytucji dobroczynnej (lazaretu czy domu dziecka), zapisami i wydawaniem pokwitowań zajmowali się również prowizorzy tych instytucji. Po zakończeniu zbierania listy chętnych do udziału w loterii jeszcze raz ogłaszano drukiem jej ostateczny termin (najczęściej loteria odbywała się 14 dni po ogłoszeniu jej terminu drukiem). Dzień losowania mógł się bowiem nieco różnić od tego, który był podany w druku ogłaszającym loterię. W przypadku trudności w sprzedaży wszystkich losów termin był wydłużany. Jeżeli udało się zbyć losy szybciej, w ogłoszeniach zastrzegano możliwość wcześniejszego losowania, a termin był ogłaszany drukiem z dwutygodniowym wyprzedzeniem.

⁵² *Danziger Spendhaus 1750–1799*, Danzig 1799, BG PAN, sygn. Od 1222 2°, s. 191.

⁵³ BG PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 87.

Przebieg loterii nie odbiegał od zasad stosowanych w grach w Europie Zachodniej. Ważnym elementem była odpowiednia oprawa całego wydarzenia, która miała potwierdzać uczciwość i wiarygodność przedsięwzięcia⁵⁴. Losowania w loterii dokonywało jedno lub dwoje dzieci z domu dziecka, a losy umieszczone były w dwóch naczyniach⁵⁵. W jednym z nich znajdowały się ponumerowane losy, w drugim – przypisane im nagrody. W 1697 r. planowano, aby najpierw losować numer dla każdego losu, a następnie z drugiej urny wyciągać odpowiadającą mu zapieczętowaną kartkę z wygraną. W 1698 r. losowanie numerów i wygranych odbywało się jednak jednocześnie z obu urn. Wszystko działo się w obecności przedstawicieli władz miasta (w pierwszej loterii przewidywano dwóch przedstawicieli rady, trzech przedstawicieli drugiego ordynku oraz czterech przedstawicieli trzeciego ordynku)⁵⁶. W drugiej loterii pojawił się prowizor Urzędu Dobroczynności w otoczeniu członków ordynków⁵⁷. W loterii z 1720 r. wprowadzono drobną zmianę: dwoje losujących dzieci miało być codziennie zmieniane⁵⁸.

Losowania odbywały się w Zielonej Bramie. W druku drugiej loterii (punkt 9) jako drugie możliwe miejsce losowania wymieniono ratusz. Nie zachowały się niestety grafiki przedstawiające to wydarzenie. Losowania pierwszych loterii następowały popołudniami. W przypadku pierwszej loterii przewidywano losowania w dni robocze między 14 a 16. W kolejnych loteriach doprecyzowaniu ulegały różne drobne kwestie, np. w loterii z 1707 r. przewidywano, że losy będzie można kupić od 7 lutego codziennie po południu: między 14 a 16 w kancelarii ratusza u pisarza upoważnionego przez radę (punkt 3). Osoby obce i nieznane mogły potwierdzić swoją tożsamość za pośrednictwem obywatela lub innego znanego mieszkańca miasta (punkt 4)⁵⁹. W loterii z 1720 r. podano nawet nazwisko kancelisty, u którego można było kupić losy (Gottfried Seyler) oraz dokładne terminy wtorki i czwartki od 14 do 16. W przypadku tej loterii wymieniono również z imienia i nazwiska organizatorów, którymi byli

⁵⁴ Na ceremonialny charakter losowań w Anglii i innych miejscach zwrócił uwagę J. Raven, który podkreślił, że przed każdym londyńskim losowaniem dwa koła loteryjne przemierzały miasto w uroczystej procesji, która odbywała się z pełnym przepychem ceremoniału państwowego, a kołom zapewniało pełną eskortę wojskową. Jak w większości europejskich loterii państwowych, do losowania zatrudniano małych chłopców. W Londynie losy wyciągały sieroty z Christ's Hospital. Małe dzieci, bardzo często z zasłoniętymi oczami, losowały loterie w Amsterdamie i Hadze, w Augsburgu i w wielu innych miejscach. W Hiszpanii losowania loterii państwowej przeprowadzali chłopcy poniżej ósmego roku życia z Colegio de San Ildefonso, każdy ubrany w białą szatę i napudrowaną perukę; zob. J. RAVEN, op.cit., s. 70–71.

⁵⁵ BG PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 68.

⁵⁶ Ibid., s. 2.

⁵⁷ BG PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 87.

⁵⁸ BN, sygn. SD XVIII.2.705.

⁵⁹ Ibid.

kupcy: Barthel Schreit, Jacob Focken, Mathias Friedrich Eichmann, Johann Clercke, Philip Ernst Rauffseyßen, Cornelis de Cuyper, Jacob Irwing und Carel Düstterwald. Zostali oni określani jako dyrektorzy tej loterii⁶⁰. Nazwiska podano także w projekcie loterii z 1726 r. Dwa nazwiska się powtórzyły: Philip Ernst Rauffseyßen oraz Jacob Focken, a ponadto padły kolejne: Jacob Martens, Flander (z powodu naderwania karty imię nieznane), Carl Benedict Hennisdorf, Augustin Grißchow, George Jacob Detner, Augustin de Cuyper, Ignatius Hyacinth Mathy, Peter Castell, Johann Paul Sturk⁶¹.

W kolejnych latach, kiedy loterie się już upowszechniły i regularnie odbywały się te na rzecz różnych instytucji, instrukcje co do przebiegu losowania były zdecydowanie krótsze. Przyjęto zasadę organizowania losowań w czwartki, a zakupy losów odbywały się do wtorku w tygodniu, w których odbywało się losowanie. Wydłużała się za to lista miejsc, w których można było kupić losy, co świadczy o dbałości o ich większą dostępność. W loterii organizowanej na rzecz Domu Dobroczynności w 1760 r. była ona dość długa i prezentowała się następująco: „Johann Daniel Panten, Vorsteher beym Schaal Amt in der Breiten Gasse; Peter Arendt, Vorsteher beym Speise und Bau Amt in der Hunde Gasse; Dawid Bredau, Vorsteher auf dem Hof Amt auf dem Fischmarckt, Andreas Speer, in der Erdbeer Gasse, Ludwig Weißschnur auf den Schnüffel Marckt, Johann Nathanael Düsterwald am Buttermarkt, Johann Fridrichßen in der Hunde Gasse; Gothard Herring unter dem Speicher; Johann Gottlieb Tulinus, in der Frauengasse; Johann Michael Zuther in der Wollwebergasse; Heinrich Penner auf der Pfefferstadt”⁶². W druku loterii z 1770 r. lista kolektorów była jeszcze dłuższa, wymieniono ich aż 17: „Gottfried Ernst Ottinghauser, Vorsteher beym Speise und Bau Amt, auf dem Langemarckt; Johann Gottfried Thiele, Vorsteher bey Hoff Amt, in der Heil. Geißtgasse, Johann Gottfried Fluge, Vortsteher beym Schaal Amt in der Hundegasse; Martin Wichmann auf dem Fischmarkt; Johann Michael Zuther in der Joppengasse; Daniel Ludw. Wedel in der Hundegasse; Samuel Benjamin Schnatau, in der Tobiasgasse; Samuel Michaelis auf dem Alten Schloß; Jacob Andreas Scheer, in der Joppengasse; Benj. Müller am Altstädtischen Graben; Gottfr. Salom. Torffstecher, auf dem Fischmarckt; Gottfried Mechau in der Frauengasse; Friedrich Remus im Anckerspeicher; David Heinrich Seuberlich, auf dem Kohlenmarkt; Jacob Momber, Hermanns Sohn, in der Büttlergasse; George Dreyer, auf der Niederstadt”. Oprócz tego losy można zakupić u prowizorów Domu Dobroczynności. W obu drukach powtarzają się prowizorzy różnych gdańskich urzędów, u których można było zakupić losy. Nowością było to, że w loterii z 1770 r. przewidziano

⁶⁰ APG, sygn. 300,10/65, s. 527–528.

⁶¹ APG, sygn. 300,10/68, s. 363.

⁶² *Danziger Spendhausche 108. Lotterie von E. Rath fortzusetzen bewilligt, publ. 17 Julii 1760, Danzig 1760, BG PAN, sygn. Od 7287 8°.*

wynagrodzenie dla kolektorów: od nagród w wysokości od 100 florenów 2% przypadało na ich rzecz, oprócz 10% na potrzeby Domu Dobroczynności⁶³.

Nie udało się natrafić na źródła, które wskazywałyby na dostępność gdańskich loterii w innych miastach. Byłoby to zupełnie naturalne, biorąc pod uwagę to, że w Gdańsku pojawiały się obce loterie i to nie tylko pobliskich miejscowości, jak Siedlec, Wrzeszcz, Elbląg, Malbork, Chojnice, Grudziądz, lecz także odległych ośrodków, jak Utrecht czy Magdeburg.

WŁADZE MIASTA WOBEC OBCYCH LOTERII

Oprócz loterii organizowanych przez miasto lub podlegające mu instytucje w źródłach pojawiają się bardzo liczne informacje o tego typu grach z innych miejsc, których organizatorzy sprzedawali w Gdańsku losy⁶⁴. Niechęt do obcych loterii znajdowała swój wyraz podczas dyskusji ordynków. W czasie, kiedy w 1740 r. planowano loterię, która ostatecznie prawdopodobnie nie doszła do skutku, podkreślano, że suma loterii nie może być wyższa niż 70 000–80 000 florenów i że trwają loterie malborska i elbląska, które w znacznej mierze są wspierane w Gdańsku przez otrzymany wkład⁶⁵. Już wówczas padły propozycje, żeby obce loterie nie były zbierane w mieście⁶⁶. W 1746 r. rada miasta Gdańska wydała edykt, w którym wyraźnie stwierdzono, że obce loterie są rozprowadzane z jawną szkodą dla dobra publicznego. Rada zagroziła, że osoby, które będą kontynuować sprzedaż losów obcych loterii, zostaną obciążone przez urząd wetowy karą w wysokości 50 talarów za każde losowanie⁶⁷. Zapewne w związku z tym rozporządzeniem w 1747 r. pojawiło się kilka próśb dotyczących organizacji w Gdańsku obcych loterii. Jakob Dirksen i Abraham von Beunigen uzyskali prawo do sprzedaży elbląskiej i utrechtckiej loterii na dwa lata w zamian za pokrycie wydatków na oczyszczanie fos na terenie Dolnego Miasta⁶⁸. Obydwaj wpłacili po sto dukatów na ten cel oraz zobowiązali się zakupić na własne ryzyko 200 losów w loterii, z której dochody miały

⁶³ *Danziger Spendhausche 176ste Lotterie [...] Anno 1770. den 3. Julii publiciret*, Danzig 1770, BG PAN, sygn. Od 73/5 2°, adl. 21.

⁶⁴ Bardzo duża liczba obcych loterii, których losy można było kupić w Gdańsku, pojawia się na początku lat czterdziestych XVIII w. W „*Danziger Erfahrungen*” odnotowano kilka loterii malborskich, elbląską, dwie grudziądzkie, chojnicką, utrechtcką i wiele innych.

⁶⁵ APG, sygn. 300,10/122, s. 32–34 (obradę gdańską rady z 26 I 1740 r.).

⁶⁶ *Ibid.*, s. 58 (obradę rady z dnia 9 V 1740 r.).

⁶⁷ Edykt z 23 IX 1746 r., BG PAN, sygn. Od 5710 8°, adl. 65.

⁶⁸ Stan sanitarny fos na terenie Dolnego Miasta był bardzo zły. Stały się one źródłem fetoru i siedliskiem potencjalnych problemów epidemiologicznych. Władze miasta w 1745 r. powołały specjalną deputację, która miała zająć się tym problemem. Na ten temat szerzej zob. Dariusz KACZOR, *Utrzymywanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*, Gdańsk 2014, s. 96, 109, 176, 369.

również wesprzeć wspomniany cel⁶⁹. Kolejną suplikę skierował do rady Gottfried Krumbholz wraz z synem. Dotyczyła ona loterii z Wrzeszcza. Uzyskali zgodę na jej organizację, losowania miały odbywać się przy Bramie Oliwskiej. Zostali zobowiązani do wpłacenia 200 dukatów za każdą loterię na oczyszczenie fos na terenie Dolnego Miasta i zakupu 100 losów na własne ryzyko w grze przeprowadzanej na ten cel⁷⁰. Loteria miała miejsce w tym samym roku, była podzielona na klasy, a wartość nagród wynosiła 60 000 guldenów⁷¹.

Z kolei Otto Ferdinand Bonhorst zabiegał o możliwość organizacji loterii we wsi Siedlce i deklarował z każdej 200 florenów na cele publiczne. Rada miasta postanowiła udzielić mu zgody, ale przed losowaniem każdej klasy miał wpłacić 300 florenów na oczyszczenie fos na Dolnym Mieście⁷². Jak wynika z powyższych przykładów, losowanie obcych loterii było możliwe, ale pod warunkiem że przynosiło realną korzyść dla Gdańska. W kolejnych latach nie odnotowano już takich próśb w recesach rady. Można jednak przypuszczać, że sprzedaż obcych loterii była kontynuowana. W 1761 r. bowiem rada przypominała, że podlega to ukaraniu przez sąd wetowy, i poleciła drukarzom, aby nie powielali planów oraz list obcych loterii, a tylko tych, które służyły miejscowym ubogim⁷³.

WYSOKOŚĆ WYGRANEJ

Istotnym pytaniem jest, czy loterie były dla graczy atrakcyjne? Rozważając ten wątek, warto przyjrzeć się cenom losów, wysokości nagród oraz prawdopodobieństwu wyciągnięcia szczęśliwego losu czy poniesienia straty. Jednocześnie zasadne są kwestie opłacalności loterii dla jej organizatorów, ryzyka związanego ze słabym zainteresowaniem oraz trudności w sprzedaży wszystkich losów. Na te pytania jednak nie udało się znaleźć precyzyjnych odpowiedzi na podstawie dostępnych źródeł.

W gdańskich loteriach, w których nagrodą były pieniądze, można zauważyć dwa modele. Pierwszy, częściej obecny w początkach istnienia loterii, to zasada, że wszystkie losy wygrywają, nie ma losów pustych. Przedstawiany był on jako bardzo korzystny dla graczy. Drugi model to taki, w którym mniej więcej 1/3 losów wygrywa, a reszta jest pusta. Organizowano również loterie, w których oprócz pieniędzy można było wygrać nagrody rzeczowe, np. książki.

Przed zorganizowaniem pierwszej loterii w ordynkach odbyła się dyskusja na temat wysokości wygranych oraz wielkości kwoty przeznaczanych na cele publiczne z wygranych i sposobu jej rozliczenia. Pierwsze propozycje rady

⁶⁹ Decyzja rady z 10 II 1747 r., APG, sygn. 300,10/79, s. 413–414.

⁷⁰ Decyzja rady z 28 III 1747 r., *ibid.*, s. 438.

⁷¹ Podaję za: M. FOLTZ, *op.cit.*, s. 299.

⁷² Decyzja rady z 22 XI 1747 r., APG, sygn. 300,10/79, s. 598.

⁷³ APG, sygn. 300,10/87², s. 391.

z 1695 r. przewidywały ustalenie kapitału loterii na 100 000 florenów, losów miało być 10 000, każdy z nich miał kosztować 10 florenów⁷⁴. W tych propozycjach wszystkie losy zawierały nagrodę, jednak większość z nich niższą niż cena losu. Rada miasta proponowała kilka wariantów loterii (zob. tab. 1.1–1.4). Ich cechą wspólną jest niska nagroda główna, która oscyluje między 120 a 150 florenów, i duża liczba średnich nagród (między 30 a 50 florenów), których w wersjach proponowanych przez radę było kilkaset. Pieniądze przeznaczone na cele publiczne miały pochodzić z różnicy między zyskiem ze sprzedaży wszystkich losów (zysk ze sprzedaży losów to 100 000 florenów) a sumą nagród. Różnice te wynosiły: 31 000 florenów (wariant 1), 31 500 florenów (wariant 2), 31 800 florenów (wariant 3) i 33 000 florenów (wariant 4). W pierwszym wariantcie pula nagród obejmowała dodatkowe premie: dla osoby, której los zostanie wyczytany jako pierwszy – 200 florenów, przed główną nagrodą – 50 florenów, po głównej nagrodzie – również 50 florenów oraz dla ostatniego wyczytanego losu – 200 florenów. Pozostałe trzy propozycje rady nie zawierały tego rozwiązania.

Tab. 1.1.–1.4. Propozycje rady z 1695 r. dotyczące loterii

Tab. 1.1.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	9500	5	47 500
	310	30	9300
	120	50	6000
	50	70	3500
	10	100	1000
	10	120	1200
Łącznie	10 000		68 500 + 500 florenów w nagrodach dodatkowych

Tab. 1.2.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	9600	5	48 000
	150	30	4500
	100	45	4500
	80	60	4800
	40	80	3200
	20	100	2000
	10	150	1500
Łącznie	10 000		68 500

⁷⁴ Projekty loterii, APG, sygn. 300,10/51, s. 183–187.

Tab. 1.3.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	9600	5	48 000
	200	30	6000
	80	50	4000
	70	60	4200
	30	100	3000
	20	150	3000
Łącznie	10 000		68 200

Tab. 1.4.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	9600	5	48 000
	210	30	6300
	60	45	2700
	40	50	2000
	40	65	2600
	30	100	3000
	20	120	2400
Łącznie	10 000		67 000

Źródło: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,10/49, s. 183–187.

Stanowisko ordynków wobec pomysłu organizacji loterii było przychylne. Istotna różnica zarysowała się w kwestii nagród. Trzeci ordynek sugerował zwiększenie wysokości wygranych, odnosząc się do tego, że w innych miejscach pula nagród wynosi 300 000 do 400 000 guldenów⁷⁵. W związku z tym w kolejnych propozycjach (z lutego 1697 r.) rada zwiększyła pulę nagród, ale także cenę losu. Pojedynczy los miał kosztować 20 florenów, losów miało być 10 000 i w związku z tym cała loteria zamykała się w kwocie 200 000 florenów. Warianty tego stanowiska rady zostały przedstawione w tabelach 2.1 do 2.3. W pierwszym z zaproponowanych projektów (tab. 2.1) na cele publiczne można było uzyskać kwotę 30 000 florenów, pod warunkiem sprzedaży wszystkich losów. Zapewne pod naciskiem stanowiska pozostałych ordynków pojawiają się pojedyncze, ale wysokie wygrane: od 600 do 2000 florenów. W drugiej propozycji rady z lutego 1697 r. najważniejszą zmianą w stosunku do wcześniejszych projektów było to, że pula nagród wynosiła dokładnie tyle, ile planowane wpływy ze sprzedaży losów, czyli 200 000 florenów, a wpływ do budżetu na

⁷⁵ Stanowisko trzeciego ordynku z dnia 3 IV 1696 r., APG, sygn. 300,10/51, s. 118–119.

cele publiczne miał pochodzić z obciążenia każdej nagrody 15% podatkiem, co dawało budżetowi sumę 30 000 florenów. Atrakcyjność loterii jednak wzrastała, ponieważ pula nagród była większa, a połowa losów oznaczała brak straty, czyli wygraną przynajmniej równą cenie losu (tab. 2.2). W trzeciej wersji, podobnie jak w poprzedniej propozycji, 15% od nagrody to dochód, który miał płynąć do budżetu, co dawało kwotę 30 000 florenów. Jest ona jednak nieco korzystniejsza dla graczy, którzy wylosowali najniższe wygrane – jest ich 6000, czyli więcej o 1000 niż w poprzedniej wersji, i są nieco wyższe, bo wynoszą 12 florenów, co i tak *de facto* oznaczało stratę, ponieważ los kosztował 20 florenów.

Ponownie w kwestii propozycji rady wypowiedziały się pozostałe ordynki. W postulacie wysokiego kwartału⁷⁶ nagrody były jeszcze wyższe, ale i prawdopodobieństwo poniesienia straty większe. Główna nagroda wynosiła w niej 20 000 florenów, były jeszcze jedna nagroda w wysokości 10 000 florenów, po dwie w wysokości 4000 i 5000 florenów oraz cztery w wysokości 1000 florenów. Ryzyko poniesienia straty w tej propozycji było jednak dość wysokie, ponieważ z puli wszystkich losów 90% oznaczało poniesienie straty dla gracza. Nagroda wynosiła wówczas mniej niż cena losu wyznaczona na 20 florenów (z puli 10 000 losów 8000 losów zawierało nagrodę w wysokości 10 florenów, 1000 losów – w wysokości 15 florenów; zob. tab. 2.4). W propozycji wysokiego kwartału przewidziano również dodatkową pulę nagród: pierwszy i ostatni wyciągnięty los były premiowane nagrodą 1000 florenów, a losy wyciągnięte przed nagrodą główną oraz po niej – kwotą 750 florenów. Bilans wpływów ze sprzedaży losów oraz nagród wynosił 200 000 florenów, a z puli nagród 15% przeznaczane było dla budżetu miasta (30 000 florenów). Propozycja wysokiego kwartału nie zyskała uznania rady, która postanowiła, że najwyższa nagroda będzie wynosiła 2000 florenów i będzie kilka takich nagród, a pozostałą kwotę należy proporcjonalnie podzielić na nagrody, tak aby strata wynikająca z udziału w loterii była dla graczy jak najmniejsza. Rada uważała, że im mniej strat w zakupionych losach, tym chętniej w przyszłości uczestnicy loterii wezmą udział w kolejnych⁷⁷.

⁷⁶ Kwartały były jednostkami administracyjno-topograficznymi Głównego Miasta Gdańska, po utworzeniu w 1526 r. reprezentacji pospólstwa w postaci trzeciego ordynku. W skład wysokiego kwartału wchodziły cztery kwartały liczące po 25 przedstawicieli zamieszkujących dany kwartał oraz cechów głównych. Nazwa „kwartał wysoki” pochodziła od Bramy Wysokiej. Obejmował on okolice kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gdańsku. W jego składzie zasiadali też przedstawiciele cechu piekarzy. Zob. Joachim ZDRENKA, *Kwartały*, [in:] *Gedanopedia*, <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KWARTA%C5%81Y> [dostęp z 28 II 2026 r.].

⁷⁷ „daß ir weniger Verlußt Zettel und ir mehr gewinne sich in der Eintheilung finden, ir mehr Liebhaber sich auch künfftig angeben werden, diesem nach E. Rath vermeinet höchst zu trüglich zu seyn, daß der größte Gewinn auf 2000 fl. gesetzt und auf mehrere als einen Zettel extendiret bleibe, die übrige Gewinne aber proportionaliter in größer Summen eingetheilet und

Tab. 2.1.–2.4. Propozycje rady miasta oraz wysokiego kwartału w sprawie loterii gdańskiej z lutego 1697 r.

Tab. 2.1.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	8000	10	80 000
	1000	30	30 000
	950	50	47 500
	30	100	3000
	10	200	2000
	4	300	1200
	1	600	600
	1	800	800
	1	1000	1000
	1	1500	1500
	1	2000	2000
Łącznie	10000		169 600 + 400 florenów w nagrodach dodatkowych

Tab. 2.2.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	5000	10	50 000
	3000	20	60 000
	1000	30	30 000
	950	50	47 500
	30	100	3000
	10	200	2000
	4	300	1200
	1	400	400
	1	600	600
	1	800	800
	1	1000	1000
	1	1500	1500
	1	2000	2000
Łącznie	10000		200 000

der Verlußt Zettel so viel weniger gemacht werden möge”, Stanowisko rady z 27 III 1697 r., APG, sygn. 300,10/51, s. 360.

Tab. 2.3.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	6000	12	72 000
	2000	24	48 000
	1500	30	45 000
	450	50	22 500
	32	100	3200
	8	200	1600
	4	300	1200
	1	550	550
	1	650	650
	1	800	800
	1	1000	1000
	1	1500	1500
	1	2000	2000
Łącznie	10 000		200 000

Tab. 2.4. Propozycja wysokiego kwartału w sprawie loterii z 1697 r.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	8000	10	80 000
	1000	15	15 000
	500	20	1000
	100	30	3000
	100	50	5000
	100	60	6000
	100	70	7000
	40	100	4000
	20	150	3000
	10	200	2000
	10	300	3000
	5	500	2500
	5	800	4000
	4	1000	4000
	2	4000	8000
	2	5000	10 000
	1	10 000	10 000
	1	20 000	20 000
Łącznie	10 000		187 500 + 3500 florenów na- gród dodatkowych

Źródło: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,10/51, s. 225, 228, 360.

Ta dyskusja między gdańskimi ordynkami pokazuje inne ich spojrzenie na rolę loterii. W propozycjach niższych ordynków pojawiły się bardzo wysokie nagrody, które mogły zmienić status osób je wygrywających. Rada zamierzała z gry uczynić sprawne narzędzie do uzyskiwania dodatkowych dochodów i dlatego chciała zadbać, żeby uczestnicy loterii ponieśli jak najmniejsze straty i licznie brali udział w kolejnych grach.

Pierwsza loteria, z 1697 r., składała się z 22 265 losów, bez pustych losów. Zakład kosztował 10 florenów. Przewidywano trzy główne wygrane po 2000 florenów. Cztery kategorie wygranych wynosiły mniej niż cena losu. Najniższa wygrana wynosiła 5 florenów, takich losów było 6000. Całość możliwych wygranych przedstawiono w tabeli 3.

Tab. 3. Wygrane w loterii z 1697 r.

Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
3	2000	6000
3	1500	4500
6	1000	6000
4	700	2800
5	600	3000
5	500	2500
6	300	1800
8	200	1600
10	150	1500
15	100	1500
20	80	1600
30	70	2100
40	60	2400
50	50	2500
60	40	2400
100	20	2000
200	18	3600
300	15	4500
400	12	4800
1000	10	10 000
3000	8	24 000
5000	7	35 000
6000	6	36 000
6000	5	30 000
Łącznie	22 265	—
		192 100

Źródło: *Angeordnete Lotterey in Danzig 1697*, Danzig 1697, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 68.

Z obliczeń wynika, że pula nagród wynosiła 192 100 florenów, a możliwe do uzyskania przychody to 222 650 florenów, pod warunkiem sprzedaży wszystkich losów, co w przypadku pierwszej loterii, jak wiadomo, nie nastąpiło. Dla graczy prawdopodobieństwo faktycznej wygranej, czyli wyciągnięcia losu o wartości wyższej niż koszt zakładu, było niewielkie, bo około 5,7%, ponieważ na 22 265 losów aż 20 000 zawierało wygrane niższe niż cena losu. Brak losów pustych miał jednak powodować wrażenie poniesienia mniejszej straty, w każdym przypadku odzyskiwano przynajmniej część ceny losu.

Druga loteria, z 1698 r., przewidywała mniejszą pulę losów – 10 103. Cena losu była taka jak w pierwszej loterii, czyli 10 florenów, natomiast pula wygranych wynosiła 91 700 florenów, a ewentualne wpływy ze sprzedaży losów to 101 300. Zysk równał się więc 9600 florenów. Prawdopodobieństwo wygrania sumy wyższej niż wartość zakładu wynosiło niecałe 5%. Wszystkie wygrane przedstawiono w tabeli 4.

Tab. 4. Wygrane w loterii z 1698 r.

Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
2	2000	4000
2	1500	3000
2	1000	2000
2	900	1800
2	800	1600
3	600	1800
3	500	1500
3	400	1200
4	200	800
3	300	900
7	100	700
10	90	900
10	80	800
10	60	600
20	50	1000
30	40	1200
40	30	1200
50	20	1000
100	18	1800
100	15	1500
200	12	2400
500	10	5000
1000	8	8000
2000	7	14 000
3000	6	18 000
3000	5	15 000
Łącznie	10 103	91 700

Źródło: *Neu- angeordnete Lotterey in Dantzig*, Danzig 1698, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 5717 8°, adl. 28.

Loteria z 1707 r. składała się z 10 000 losów, po 12 florenów każdy⁷⁸. Wszystkie losy zawierały nagrodę. Najwyższa wygrana to 4000 florenów. Najniższa to połowa wartości losu, czyli 6 florenów, i takich wygranych było ponad 90%, bo 9310 losów (zob. tab. 5). Ryzyko poniesienia straty było więc bardzo duże. Do nagród wymienionych w tabeli należy doliczyć 32 nagrody specjalne: losy wylosowane na początku i na końcu po 120 florenów, przed nagrodą i po niej 4000 florenów – po 100 florenów, losy wylosowane przed nagrodą i po niej 3000 florenów (x2) po 75 florenów, przed wygraną i po niej 2000 florenów (x2) po 50 florenów oraz przed nagrodą i po niej 1000 florenów (x10). Suma wszystkich nagród wynosiła tyle, ile planowana sprzedaż losów, czyli 120 000 florenów, z każdej nagrody przeznaczano 10% na potrzeby ubogich. Prawdopodobieństwo wygranej, czyli sumy wyższej niż cena zakładu, wynosiło 7,2%, wliczając w to nagrody specjalne, które z pewnością budowały napięcie podczas losowania.

Tab. 5. Wygrane w loterii z 1707 r.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	1	4000	4000
	2	3000	6000
	2	2000	4000
	10	1000	10 000
	10	800	8000
	10	600	6000
	10	400	4000
	10	200	2000
	15	100	1500
	15	90	1350
	15	80	1200
	15	70	1050
	15	60	900
	20	50	1000
	20	40	800
	20	30	600
	500	20	10 000
	9310	6	55 860
Łącznie	10 000		118 292 + 1740 florenów w 32 nagrodach specjalnych

Źródło: *Anno 1707 Dantziger Lotterey*, Danzig 1707, Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIII.2.7053.

⁷⁸ BN, sygn. SD XVIII.2.7053.

Drugi ze wspomnianych sposobów, czyli z pewną liczbą losów pustych, pojawił się po raz pierwszy w trzeciej loterii, która została ogłoszona w 1699 r. Na 9800 losów jedynie 3309 zawierało nagrodę, 6491 było więc pustych. Wszystkie wygrane były jednak wyższe od ceny losu, która wynosiła 6 florenów. Szczegółowe wygrane przedstawiono w tabeli 6. Oprócz tych wymienionych w tabeli przewidziano cztery dodatkowe nagrody, po 50 florenów dla pierwszego i ostatniego losu wyciągniętego podczas losowania oraz dla losu wyciągniętego przed główną nagrodą oraz po niej. Prawdopodobieństwo wygrania to około 33%. Pula nagród wynosiła 55 350 florenów, wpływy ze sprzedaży kompletu losów 58 800 florenów. Przewidziano również, że z każdej wygranej 10% było przeznaczone na potrzeby lazaretu.

Tab. 6. Wygrane w loterii z 1699 r.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	1	3000	3000
	1	2500	2500
	1	2000	2000
	2	1000	2000
	2	800	1600
	2	500	1000
	5	300	1500
	10	200	2000
	20	100	2000
	40	70	2800
	50	50	2500
	75	30	2250
	100	20	2000
	500	12	6000
	1000	10	10 000
	1500	8	12 000
Łącznie	3309		55 150 + 200 florenów w nagrodach dodatkowych

Źródło: *Edikt des Rats von Danzig betreff. Veranstaltung eine Lotterie zur Erleichterung und Pflege der hiesigen Lazareths*, Dantzig 1699, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 5703 8°, adl. 88a.

Taka proporcja wygranych i pustych losów powtarza się w kolejnych loteriach: w 1720 r. w loterii dla ubogich pula nagród wynosiła 100 000 florenów

i była podzielona na 10 000 losów, z których każdy kosztował 10 guldenów⁷⁹. Wygranych było 2757 losów, pustych – 7243, główna nagroda wynosiła 10 000 florenów, a najmniejsza – 15 florenów (zob. tab. 7). Dodatkowo pierwszy i ostatni wylosowany numer otrzymywało po 300 florenów, taką samą kwotę losy wylosowane przed nagrodą główną i po niej oraz po 150 florenów losy wyciągnięte przed losem zawierającym kwotę 6000 florenów oraz po nim. W tej loterii suma potencjalnych zysków z losów oraz wygranych była równa. Z każdej nagrody przeznaczano 10% na potrzeby ubogich.

Tab. 7. Wygrane w loterii z 1720 r.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	1	10 000	10 000
	1	6000	6000
	2	3000	6000
	2	2000	4000
	5	1000	5000
	10	500	5000
	10	300	3000
	10	200	2000
	10	100	1000
	100	50	5000
	500	30	15 000
	1000	20	20 000
	1100	15	16 500
Łącznie	2751		98 500 + 1500 florenów w nagrodach dodatkowych

Źródło: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,10/65, s. 527–528.

Nie we wszystkich loteriach nagrodą była gotówka. W loterii z 1714 r. zorganizowanej na potrzeby domu dziecka można było wygrać książkę albo pieniądze⁸⁰. Na nagrody przeznaczono 2000 książek oraz 8000 florenów w gotówce. Kwotę tę podzielono na 960 losów. Jeden los kosztował 2 floreny. Wygrane przedstawiono w tabeli 8. W loterii było 6000 losów, z czego 2960 losy zwycięskie

⁷⁹ APG, sygn. 300,10/65, s. 527–528. W tym samym czasie w Elblągu również została ogłoszona loteria dla ubogich; zob. Elżbieta PAPROCKA, *Loterie w Elblągu w XVIII w.*, *Rocznik Elbląski*, t. 33: 2024, s. 194.

⁸⁰ Ks. Kop., Toruń, sygn. MAG 103387.

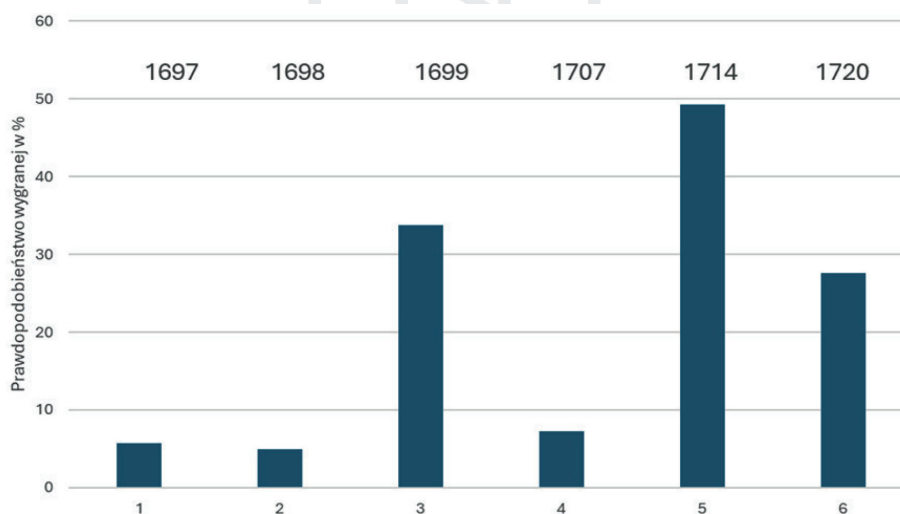
(2000 książek oraz 960 losów z nagrodą gotówkową). Najmniejsza wygrana to 5 florenów, czyli ponad dwukrotnie więcej niż wynosiła cena losu. W zestawieniu z pozostałymi do tej pory omówionymi loteriami prawdopodobieństwo wygranej było bardzo duże: wynosiło 49,3% (z czego wylosowanie książki to 33,3%, a nagrody pieniężnej – 16%).

Tab. 8. Wygrane w loterii z 1714 r.

	Liczba losów	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	1	1000	1000
	1	500	500
	1	300	300
	1	200	200
	6	100	600
	10	40	400
	10	20	200
	30	10	300
	900	5	4500
Łącznie	960		8000
			dodatkowo 2000 książek

Źródło: Książnica Kopernikańska, Toruń, sygn. MAG 103387.

Wykres 1. Zestawienie prawdopodobieństwa wygranej w loteriach w latach 1697–1720

Źródło: opracowanie własne na podstawie recesów gdańskich ordynków z lat 1697–1720.

Z czasem pojawiały się coraz bardziej skomplikowane propozycje gier liczbowych z podziałem na klasy. Przykładem jest loteria, której zasady ogłoszono w 1726 r.⁸¹ Ciekawe jest uzasadnienie propozycji organizacji tej gry zawarte w opisie jej projektu. Autor stwierdził, że w loteriach na jeden wygrany los przypada wiele pustych (najczęściej pięć lub sześć), ale liczba ta dochodzi nawet do 12. Uczestnicy gry muszą się więc zdać na ślepy los⁸². W dalszej części wymienił kolejne wady istniejących loterii, m.in. długi, kilkunastoletni czas oczekiwania na nagrodę, który powoduje, że zainwestowany kapitał traci na wartości⁸³. Z tego właśnie powodu pojawiła się nowa forma loterii, jak zapewniano w ogłoszeniu, korzystna i nigdzie dotąd niespotykana⁸⁴. W druku informowano, że 10% od nagród zostanie przekazane na cele publiczne, ale nie sprecyzowano jakie.

Loteria składała się z 20 000 losów podzielonych na trzy klasy. Część losów, które brały udział we wcześniejszych losowaniach, przechodziła do klasy wyższej. Z klasy pierwszej 1000 losów brało udział w losowaniu klasy drugiej, a z klasy drugiej 1500 losów brało udział w losowaniu klasy trzeciej. W klasie pierwszej nagrody były mnożone przez 12, w klasie drugiej – przez 18, a w klasie trzeciej – przez 24, co pokrywało się z ceną losów w poszczególnych klasach, ponieważ w klasie pierwszej cena losu wynosiła 12 florenów, w klasie drugiej – 18 florenów, a w klasie trzeciej – 24 floreny. W klasie pierwszej było 2047 zwycięskich losów na kwotę 71 640 florenów, w klasie drugiej – 3247 losów z pulą nagród 144 360 florenów, w klasie trzeciej – 17 206 wygranych z pulą 594 672 florenów. W klasach pierwszej i drugiej nie było ryzyka poniesienia straty, ponieważ minimalna nagroda wynosiła równowartość ceny losu. Takie ryzyko pojawiło się dopiero w klasie trzeciej, ponieważ z puli 17 206 losów aż 11 161 oznaczało nagrodę o 12 florenów niższą niż cena zakładu. Ryzyko poniesienia straty w tej klasie wynosiło więc około 65%. Prawdopodobieństwo wygrania losu o wartości wyższej od ceny losu to: dla klasy pierwszej 51%, dla klasy drugiej 35%, natomiast dla klasy trzeciej zaledwie 15,4%. Wyższe ryzyko równoważyła wartość nagród znacznie wyższa w ostatniej klasie.

Projekt zakładał, że będzie istniała możliwość zakupu połowy losu oraz zakupu zakładów na kredyt, ale tylko w przypadku pierwszej i drugiej klasy, w klasie trzeciej należało zapłacić gotówką. Jest to zrozumiałe, biorąc pod uwagę,

⁸¹ Druk został wpięty do recesu rady miasta; zob. APG, sygn. 300,10/68, s. 363–364.

⁸² „viele Nieten da maistens 5, 6 etc. ja zu reichen gar bis 12 Nieten wieder einen Gewinnen sind, welcher Gestalt die Interessenten alle ihre Hoffnung ohne einige Raison allein auf das blinde Glück heben müssen”, *ibid.*, s. 364.

⁸³ Odnosi się to do opisaną przez M. Foltza loterii, w której rada miasta przeznaczyła 35 beczek złota na loterię o wartości 3,5 miliona pruskich guldenów. Wypłaty miały następować przez 30 lat i był to faktycznie rodzaj długoterminowej obligacji. Zob. M. FOLTZ, *op.cit.*, s. 299.

⁸⁴ „Dantziger Stadt Lotterey, welche auch eine ganz beßondere neue Art., alles nach guter Proportion, und vor die Einsetzere in der Taht sehr profitabel eingerichtet, dergleiche bis dato noch niemahlen zum Vorschein gekommen”, APG, sygn. 300,10/68, s. 363.

że w klasach pierwszej i drugiej nie było ryzyka straty, a w ostatniej klasie już znaczne. Przewidziano, że po ostatniej klasie odbędzie się losowanie uzupełniające, w którym weźmie udział pula 1161 losów z klasy trzeciej, które oznaczały dla graczy stratę. Cena dodatkowego zakładu wynosiła 3 floreny 18 groszy. Wszystkie możliwe wygrane przedstawiono w tabelach 9.1–9.5.

Tab. 9.1.–9.4. Projekt loterii klasowej z 1726 r.

Tab. 9.1. Pierwsza klasa

Liczba nagród	Wygrana x 12	Suma nagród
1	1000 x 12 = 12 000	12 000
1	600 x 12 = 7200	7200
1	300 x 12 = 3600	3600
2	100 x 12 = 1200	2400
3	60 x 12 = 720	2160
4	30 x 12 = 360	1440
5	10 x 12 = 120	600
6	9 x 12 = 108	648
7	8 x 12 = 96	672
8	7 x 12 = 84	672
9	6 x 12 = 72	648
10	5 x 12 = 60	600
30	4 x 12 = 48	1440
60	3 x 12 = 36	2160
300	2,5 x 12 = 30	9000
600	2 x 12 = 24	14 400
1000	1 x 12 = 12	12 000
Łącznie	2047	71 640

Tab. 9.2. Druga klasa

Liczba nagród	Wygrana x 18	Suma nagród
1	1000 x 18 = 18 000	18 000
1	600 x 18 = 10 800	10 800
1	300 x 18 = 5400	5400
2	100 x 18 = 1800	3600
3	60 x 18 = 1080	3240
4	30 x 18 = 540	2160
5	10 x 18 = 180	900
6	9 x 18 = 162	972
7	8 x 18 = 144	1008
8	7 x 18 = 126	1008
9	6 x 18 = 108	972
10	5 x 18 = 90	900
30	4 x 18 = 72	2160
60	3 x 18 = 54	3240
600	2,5 x 18 = 45	27 000
1000	2 x 18 = 36	36 000
1500	1 x 18 = 18	27 000
Łącznie	3247	144 360

Tab. 9.3. Trzecia klasa

	Liczba nagród	Wygrana x 24	Suma nagród
	1	$1000 \times 24 = 24\,000$	24 000
	1	$600 \times 24 = 14\,400$	14 400
	1	$300 \times 24 = 3\,600$	7 200
	2	$100 \times 24 = 2\,400$	4 800
	3	$60 \times 24 = 1\,440$	4 320
	4	$30 \times 24 = 720$	2 880
	5	$10 \times 24 = 240$	1 200
	6	$9 \times 24 = 216$	1 296
	7	$8 \times 24 = 192$	1 344
	8	$7 \times 24 = 168$	1 344
	9	$6 \times 24 = 144$	1 296
	10	$5 \times 24 = 120$	1 200
	30	$4 \times 24 = 96$	2 880
	60	$3 \times 24 = 72$	4 320
	1000	$2,5 \times 24 = 60$	60 000
	1500	$2 \times 24 = 48$	72 000
	3398	$1,5 \times 24 = 36$	122 328
	11 161	$1 \times 24 = 24$	267 864
Łącznie	17 206		594 672

Tab. 9.4. Losowanie uzupełniające

	Liczba losów	Wygrana	Suma nagród
	1	3000	3000
	2	1000	2000
	4	600	2400
	10	400	4000
	20	200	4000
	50	100	5000
	100	50	5000
	1000	30	30 000
Łącznie	1187 + 9974 losów pustych		55 400

Źródło: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,10/68, s. 363–366.

Tab. 9.5. Projekt loterii – druk z 1728 r.

	Liczba nagród	Pierwsza klasa	Druga klasa	Trzecia klasa	Losowanie uzupełniające
	1	3000	4500	6000	
	1	1800	2700	3600	1 x 750
	1	900	1350	1800	2 x 250
	2	300	450	600	4 x 150
	3	180	270	360	10 x 100
	4	90	135	180	20 x 50
	5	30	45	60	50 x 25
	6	27	40,5	54	100 x 12,5
	7	24	36	48	1000 x 7,5
	8	21	31,5	42	Pierwszy i ostatni
	9	18	27	36	x 10 florenów
	10	15	22,5	30	
	30	12	18	24	
	60	9	13,5	18	
	300	7,5	—	—	
	600	6	11,25	—	
	1000	3	9	15	
	1500	—	4,5	12	
	3398	—	—	9	
	11 161	—	—	6	
Łącznie		2047 nagród w kwocie 17 910 florenów	3247 nagród w kwocie 36 090 florenów	17 206 nagród w kwocie 148 668 florenów	11 161 losów (w tym 9974 puste) Suma nagród 13 850 florenów

Źródło: *Entwurf des zu ziehenden ein vierde Parts der unterm 30. Julii 1726 bekandt gemachten Danziger Stadt Lotterey*, Danzig 1728, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 7285 8°.

Dalsze efekty dyskusji nad kształtem tej loterii znane są z druku zachowanego w Bibliotece Gdańskiej PAN. Wynika z niego, że zachowano liczbę nagród w poszczególnych klasach, ale zmniejszono pulę wygranych w całej loterii do 25% pierwotnej wersji. Druk pochodzi z 1728 r., ale w jego tytule zaznaczono, że dotyczy loterii z 1726 r. Cena pojedynczego losu w pierwszej klasie wynosiła 3 guldeny, dokupienie zakładu do kolejnej klasy to 1 gulden i 15 groszy⁸⁵.

⁸⁵ *Entwurf des zu ziehenden ein vierde Parts der unterm 30. Julii 1726 bekandt gemachten Danziger Stadt Lotterey*, Danzig 1728, BG PAN, sygn. Od 7285 8°.

Nagrody przedstawiały się w nim zgodnie z tabelą 9.5. Widać więc, że była to dokładnie 1/4 poprzedniej wersji loterii, można więc przypuszczać, że organizacja tej loterii napotkała na duże trudności.

Dbałość o atrakcyjność loterii dla graczy kupujących losy widać także na przykładzie prawdopodobieństwa wygranych we wspomnianych już loteriach na rzecz gdańskiego Domu Dobroczynności. W 108 loterii w 1760 r. można było wygrać główną nagrodę w wysokości 3000 florenów. Los kosztował 20 florenów, losów było 2000, a pula nagród wynosiła 40 000 florenów (zob. tab. 10). Dodatkowo przewidywano premie – za pierwszy i ostatni wyciągnięty los po 100 florenów, również po 100 florenów za losy wyciągnięte przed nagrodą i po niej 3000 florenów, po 60 florenów za losy wyciągnięte przed nagrodą i po niej – 2000 florenów i po 40 florenów przed nagrodą i po niej – 1500 florenów. Prawdopodobieństwo wygranej w tej loterii wynosiło 34,6%.

Tab. 10. Wygrane w 108 loterii na rzecz Domu Dobroczynności

	Liczba nagród	Wysokość wygranej we florenach	Suma nagród
	1	3000	3000
	1	2000	2000
	1	1500	1500
	7	1000	7000
	8	500	4000
	8	300	2400
	8	200	1600
	20	100	2000
	30	50	1500
	600	24	14 400
Łącznie	684		39 400

Źródło: *Danziger Spendhaussche 108te Lotterie: von E. [...] Rath der täglich zunehmenden Ur-muth zum Besten fortzusetzen Hochgeneigt bewilliget; publiciret den 17ten Julii 1760*, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 7321 8°.

Z kolei w loterii z 1770 r. pula nagród była niższa, ale niższa była również cena losu, a prawdopodobieństwo wygranej zróżnicowane, ponieważ była to loteria składająca się z dwóch klas. W klasie pierwszej los kosztował 4 floreny, dokupienie losowania w klasie drugiej to koszt rzędu dodatkowych 8 florenów, czyli łącznie 12 florenów. Pula nagród wynosiła razem z dodatkowymi premiami 19 200 florenów, z czego w klasie pierwszej – 3135 florenów, a w klasie drugiej – 15 962 floreny oraz 103 floreny premii (zob. tab. 11). Dwie premie przewidziano w losowaniu klasy drugiej: przed i po wylosowaniu nagrody głównej

po 30 florenów, przed pierwszym losem 22 floreny, przed ostatnim losem 21 florenów. W klasie pierwszej prawdopodobieństwo wygranej wynosiło 25%, natomiast w klasie drugiej – 37,5%.

Tab. 11.1–11.2. Loteria na rzecz Domu Dobroczynności z 1770 r.

Tab. 11.1. Klasa pierwsza

	Liczba nagród	Wysokość nagród we florenach	Suma nagród
	1	200	200
	1	150	150
	1	100	100
	4	50	200
	6	30	180
	10	20	200
	20	10	200
	30	8	240
	30	6	180
	297	5	1485
Łącznie	400		3135

Tab. 11.2. Klasa druga

	Liczba nagród	Wysokość nagród we florenach	Suma nagród
	1	1000	1000
	1	800	800
	1	600	600
	1	400	400
	3	200	600
	20	100	2000
	40	50	2000
	50	30	1500
	50	20	1000
	433	14	6062
Łącznie	600		15 962 + 103 floreny premii Suma 16 065 florenów

Źródło: *Danziger Spendhausche 176ste Lotterie [...] Anno 1770. den 3. Julii publiciret*, Danzig 1770, Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 73/5 2°, adl. 21.

Podsumowując wątek rozważań dotyczących wysokości wygranych oraz prawdopodobieństwa wygranej, warto zauważyć, że było ono wyższe niż we współczesnych grach losowych typu lotto, gdzie prawdopodobieństwo wylosowania najniższej wygranej wynosi niecałe 2% (1 : 57 na trafienie „trójki”), nieco bardziej zbliżone do loterii są różnego rodzaju zdraпки, w których prawdopodobieństwo wygranej, a precyzyjniej: nieponiesienia straty, waha się od 25 do 35%, w zależności od rodzaju i liczby sprzedanych zdrapek. Znaczna część tych nagród jest jednak równa cenie losu, nie ma więc mowy o wygranej. Wydaje się, że organizacja loterii, z których dochód przeznaczano na instytucje dobroczynne, wynikała z ogromnych rosnących potrzeb ubogich w połączeniu z pogarszającą się sytuacją gospodarczą Gdańska oraz ubożeniem mieszkańców. Regularnie organizowano zbiórki dobroczynne, rada wydawała odezwę wzywającą do ofiarności. Sięgnięcie do coraz bardziej „pustych kieszeni” mieszczan przez organizację atrakcyjnych gier losowych było dodatkowym impulsem mogącym przynieść dochody.

Czy loterie były traktowane jako hazard, czy jako pożyteczna rozrywka służąca szlachetnym celom? W oficjalnej narracji, w drukach i ogłoszeniach o loterii zdecydowanie dominuje podejście, w którym jest to wręcz zachwalane, jak w jednym z ogłoszeń o loterii: „Nie ma wątpliwości, że wszyscy uczciwi gdańszczanie, którzy chcą lokować pieniądze w loteriach, raczej przeznaczą swój wkład na rzecz wspólnego dobra miasta niż na cele obce, albo – mówiąc lepiej – będą pamiętać o swoim obowiązku wspierania dobra powszechnego wedle swoich możliwości. Ma to szczególne znaczenie, gdyż w obecnych drogich czasach dotychczasowe dochody Domu Poprawy nie wystarczają, aby zapewnić jego funkcjonowanie...”⁸⁶. Władze miasta nie były skłonne zaliczać loterii do hazardu. Świadczą o tym zapisy rozporządzenia z 1766 r. Wymieniony został w nim katalog gier hazardowych, których uprawianie groziło wysokimi karami⁸⁷. Co do loterii, to zalecano sprzedaż losów wyłącznie za gotówkę i przestrzegano, że kolektorzy nie uzyskują pomocy prawnej ze strony miasta w przypadku sprzedaży losów na kredyt. Dokładnie brzmiało to następująco: „Ponieważ – zwłaszcza ku zgubie młodych ludzi oraz służby – w tutejszych loteriach wkradło się nadużycie polegające na tym, że kolektor loterii wydaje

⁸⁶ „Man zweifelt nicht, daß alle redliche Danziger, die Geld in Lottereien einsetzen wollen, dem gemeinen Stadtwesen lieber als fremden ihren Einsatz gönnen, oder besser zu sagen, ihrer Pflicht, den allgemeinen Nutzen nach Vermögen zu befördern, eingedenk sein werden, damit, da bey jetzigen theuren Zeiten die bisherigen Einkünfte des Zuchthauses lange nicht zureichen [...]”, *Danziger Erfahrungen*, 1741, Nr. 16, [brak paginacji], ogłoszenie o loterii na rzecz Domu Poprawy.

⁸⁷ Rozporządzenie zostało omówione w literaturze: Edmund CIEŚLAK, *Mieszkańcy Gdańska w życiu codziennym*, [in:] *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1: 1655–1793, red. Edmund CIEŚLAK, Gdańsk 1993, s. 654–655.

losy na kredyt, ogłasza się niniejszym, iż nikomu, kimkolwiek by był, nie wolno wydawać ani sprzedawać losów inaczej niż za gotówkę; w przeciwnym razie osoba taka nie może oczekiwać żadnej prawnej pomocy ze strony jakiegokolwiek urzędu, lecz będzie musiała sama ponieść wynikłą stąd stratę”⁸⁸.

Władze miasta dostrzegły zatem istniejący problem, nie przewidywano natomiast żadnych sankcji za próbę otrzymania losu na kredyt, nie zakazywano też czeladzi i służbie brania udziału w loteriach. Trudno byłoby znaleźć w oficjalnych ogłoszeniach o loterii jakiegokolwiek negatywne oceny tego rozwiązania. Nie zostały one również odnotowane w dyskusjach ordynków, poza motywowaną pragmatycznym podejściem niechęcią do obcych loterii. Czy nie było wobec tego głosów krytycznych wobec loterii? Odpowiedź na pytanie o społeczny odbiór loterii wymaga dalszej pogłębionej kwerendy archiwalnej i być może przyjrzenia się temu w szerszym, niż tu przyjęto, okresie⁸⁹. Warto jednak zauważyć, że przy okazji tworzenia jednego z nukleusów do recesów gdańskich ordynków jego autor przy haśle „loteria” na pierwszym miejscu umieścił znaczące sformułowanie: „Thorheit der Lotterien” oraz tytuł czasopisma „Neues Leipziger Allerley...” i datę 1 II 1755 r.⁹⁰ Dopiero w kolejnych wpisach znajdują się odniesienia do zapisów w recesach ordynków. Wymienione czasopismo było periodykiem informacyjnym oraz popularnonaukowym wydawanym w Lipsku⁹¹. Tekst, do którego odwołał się autor, to historia pewnego uczestnika loterii. Tytuł został samodzielnie dodany przez kancelistę. „Głupota loterii” to przypowieść opowiedziana z punktu widzenia świadka wydarzeń. Jest umoralniającą historią o człowieku, który został owładnięty żądzą wygranej 25 000 talarów do tego stopnia, że jego żona musiała sprzedać swój złoty łańcuszek⁹². W dalszej części opowieści gracz pożycza pieniądze, aby uczestniczyć w kolejnych klasach loterii. Opowieść przedstawia też moment losowania, nazywając salę, w której odbywało się losowanie, „świętynią szczęścia”.

⁸⁸ „Wann auch, absonderlich zum Verderb junger Leute und Bedienten, der Mißbrauch bey den hiesigen Lotterien eingegriffen, daß Loß auf Credit von dem Collecteur zu den Lotterien alhier frey stehen soll an Jemandem, er sey, wer er wolle, Loßzettel anders als gegen baare Bezahlung auszugeben; niderigenfalls derselbe bey keinem Amte rechtliche Hülfe zu erwarten, sondern den daraus entstehenden Verlust selbst zu tragen haben wird”; Edykt z dnia 3 II 1766 r., APG, sygn. 300,10/87⁴.

⁸⁹ W 1803 r. w drukarnii Heinricha Degeny w Królewcu ukazała się praca na temat szkolliwości loterii: *Ueber die Schädlichkeit der Zahlen-Lotterie als eine vorzügliche Quelle des menschlichen Elends den Einwohnern der Stadt Danzig zur Beurtheilung dargestellt*, Königsberg 1803.

⁹⁰ APG, sygn. 300,R/Mm9, s. 22.

⁹¹ Periodyk „Neues Leipziger Allerley der merkwuerdigsten Begebenheiten unserer Zeit” jest dostępny online: <http://digital.slub-dresden.de/id442712863-17550201> [dostęp z 28 II 2026 r.].

⁹² „Die Möglichkeit fünf und zwanzig tausend Thaler zu gewinnen, hatte sich seines Sinnes so bemächtigt, daß seine Frau ihr goldenes Kettgen verkaufen mußte, mit welchem Gelde er sein und seiner Kinder Glück zu machen hoffte, oder es nach seiner Einbildung schon gemacht hatte”; *Neues Leipziger Allerley der merkwuerdigsten Begebenheiten unserer Zeit*, 1 II 1755, s. 29.

Przy tej okazji podane są kolejne przykłady zgubnego wpływu loterii: jest para zakochanych młodych ludzi, którzy dalsze bycie razem uzależniają od wyników losowania i rozstają się, bo wypadł pusty los. Szczęście spotyka za to ubogą wdowę, który wygrywa 500 talarów, oraz biednego kramarza, który wygrywa 1500 talarów. Nie wszystkim jednak podobają się wyniki losowań: ktoś stwierdza, że nie powinny w tym brać udziału dzieci i na pewno to jest jakieś oszustwo, ktoś inny uważa, że to on powinien wygrać, a nie ktoś inny (w domyśle gorszy, biedniejszy)⁹³.

ZAKOŃCZENIE I WNIOSKI

Mimo niewielu dostępnych i rozproszonych źródeł dotyczących tytułowego zagadnienia można stwierdzić, że regularnie odbywające się loterie z pewnością stanowiły wsparcie dla miejskich wydatków na opiekę nad ubogimi w osiemnastowiecznym Gdańsku. Fakt powołania oraz funkcjonowania gdańskiego Domu Dobroczynności jest potwierdzeniem skuteczności prowadzonej przez miasto polityki społecznej w zakresie opieki nad osobami, które takiego wsparcia potrzebowały. Regularnie odbywające się loterie na rzecz instytucji dobroczynnych z pewnością stanowiły cenny wkład do ich budżetu. Warto zauważyć, że początkowo organizacją loterii, ustalaniem jej zasad zajmowały się władze miasta. Od lat czterdziestych XVIII w. funkcje te przejęły instytucje dobroczynne. Świadczy to o upowszechnieniu się tego rodzaju źródła finansowania polityki społecznej.

Zestawiając wielkość gdańskich loterii z tymi, na które się powoływano, czyli np. loterii hamburskich, wyraźnie widać, że te organizowane nad Motławą były mniejsze. Najczęstsze wygrane w gdańskich loteriach to kwoty kilku tysięcy florenów, a suma całej loterii była największa w 1720 r. (100 000 florenów). Próby wprowadzenia wyższych kwot nie kończyły się sukcesem, przykładem jest tu projekt loterii z 1726 r., który ostatecznie pojawił się jako druk dwa lata później, z kapitałem loterii zmniejszonym do 1/4 wcześniejszych założeń. Trudności z dystrybucją większej liczby losów były w gdańskich loteriach zauważalne. Zdarzały się sytuacje, kiedy w kolejnym roku ogłaszana była loteria, ale już z połową przewidywanych wcześniej losów. Dla porównania w Hamburgu w 1700 r. ukazał się druk ulepszonej loterii, w której zwiększono pulę zwycięskich losów z 5800 na 6450, a kapitał całej loterii wynosił 900 000 marek. Różnica skali nie dotyczy tylko kapitału loterii, lecz także liczby klas⁹⁴ czy też stopnia skomplikowania loterii. W jednym z numerów „Danziger Erfahrungen” reklamowane są losy loterii utrechckiej, w której jest ona podzielona

⁹³ Ibid., s. 30–33.

⁹⁴ W loterii hamburskiej z 1719 r. przewidziano aż 20 klas; zob. *Hamburgische gedoppelte Stadt-Lotterey, deren jede aus 50 000 Losen bestehet*, Hamburg 1719, <https://katalog.ub.uni-leipzig.de/Record/0-1837423393> [dostęp z 28 II 2026 r.].

zarówno na klasy, jak i dodatkowo na 26 list. W celu zdobycia większej pewności wygranej sugerowany był zakup pakietu losów na 13 list, co kosztowało 52 floreny⁹⁵. W zestawieniu z gdańskimi większe są loterie nie tylko hamburskie, utrechckie, lecz także elbląskie. W 12 edycji elbląskiej loterii z 1751 r. było 15 000 losów, z czego 7562 z nagrodą, a najwyższa z nich w czwartej klasie tej loterii wynosiła 30 000 guldenów, cała suma loterii zamykała się w kwocie 498 000 guldenów holenderskich. W 20 loterii z 1756 r. suma całej loterii elbląskiej zamyka się w podobnej kwocie, bo 540 000 złotych holenderskich. W zbliżonym czasie w Gdańsku odbywały się loterie na rzecz instytucji dobroczynnych, w których suma nagród była kilkukrotnie niższa (w 108 loterii na rzecz Domu Dobroczynności z 1760 r. wynosiła 40 000 florenów). To zapewne różnica liczby losów i wielkość całej loterii powodowała, że ogłoszenia o loteriach elbląskich są obecne w periodykach informacyjnych w Rostocku⁹⁶, Altonii⁹⁷ czy Hamburgu⁹⁸, a gdańskich nie udało mi się tam znaleźć. Z cytowanych już ogłoszeń z „Danziger Erfahrungen” wynika, że były one oferowane za granicą. Warto jednak zauważyć, porównując loterie gdańskie i elbląskie, że te ostatnie organizowane były nie przez radę miasta, tylko pochodzącego z Gdańska menonitę Jacoba Dirksena, działającego w imieniu i za zgodą elbląskich władz. Jednak w przypadku loterii elbląskich przeznaczenie zwyczajowych 10% potrąconych z każdej wygranej nie jest jasne, w zachowanych drukach tego nie określono. Gdańsk zdaje się nie przyjął takiego rozwiązania organizacji loterii. Cele gdańskich loterii są bardzo wyraźnie adresowane, bo są organizowane na rzecz poszczególnych instytucji czy osób potrzebujących. Są one wprawdzie mniejsze, ale przeprowadzane z większą częstotliwością. Warto również zauważyć, że prawdopodobieństwo wygranych jest w tych późniejszych loteriach gdańskich wyższe i sięga ponad 25%, nawet jeżeli najniższa wygrana to nie była zbyt wielka kwota. Wydaje się więc, że to wszystko czyniło loterie dość sprawnym instrumentem wsparcia polityki społecznej miasta.

BIBLIOGRAFIA

Assereto, Giovanni. *Un giuoco così utile ai pubblici introiti. Il lotto di Genova dal XVI al XVIII secolo*. Treviso, Roma: Fondazione Benetton Studi Ricerche, Viella, 2013.
Baliński, Ignacy. *Loterje publiczne w Polsce. Szkic historyczny*. Warszawa: „Rola”, 1918.

⁹⁵ Ogłoszenie o losowaniu piątej klasy dwudziestej piątej loterii utrechckiej, *Danziger Erfahrungen*, 1745, Nr. 13, [brak paginacji].

⁹⁶ *Wöchentliche Rostockische Nachrichten und Anzeigen: auf das Jahr 1753*, Rostock 1753, <http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn1755432240> [dostęp z 28 II 2026 r.].

⁹⁷ *Altonaischer Mercurius*, 17 VII 1753, s. 8.

⁹⁸ *Reichs-Post-Reuter*, 8 VIII 1752, s. 4; *Reichs-Post-Reuter*, 19 XII 1752, s. 4.

- Bruno, Bernard. *Lotteries in Europe: Five Centuries of History*. Brussels: Belgian National Lottery, 1994.
- Cieślak, Edmund. "Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego." In *Historia Gdańska*, vol. 3/1: 1655–1793, edited by Edmund Cieślak, 246–278. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1993.
- Cieślak, Edmund, Jan Kucharski and Przemysław Szafran, eds. *Historia Gdańska*, vol. 5: *Bibliografia Gdańska*. Sopot: „Lex”, 1997.
- Duda-Hyz, Michalina. "Loterie jako instrumenty pozyskiwania dochodów państwa w polskim prawie skarbowym w latach 1768–1871." *Czasopismo Prawno-Historyczne* 69/2 (2017): 89–109.
- Eglin, John. *The Gambling Century: Commercial Gaming in Britain from Restoration to Regency*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
- Foltz, Max. *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*. Danzig: A. W. Kafemann, 1912.
- Gorzowski, Robert. *Historia loterii i gier liczbowych na ziemiach polskich 1748–1939*, vol. 1. Jaworowa: Grosz, 2016.
- Harris, Bob. "Lottery Adventuring in Britain, c. 1710–1760." *The English Historical Review* 133/561 (2018): 284–322. <https://doi.org/10.1093/ehr/cey082>.
- Kaczor, Dariusz. *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII–XVIII w. Rocznik Gdański* 56/1 (1996): 43–64.
- Kaczor, Dariusz. *Przestępczość kryminalna i wymiar sprawiedliwości w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Officina Ferberiana, 2005.
- Kaczor, Dariusz. *Utrzymywanie czystości w wielkich miastach Prus Królewskich XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów kultury sanitarnej w mieście nowożytnym*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2014.
- Kristansen, Johanne S., Marius W. Haugen and Angela Fabris. *A Cultural History of European Lotteries – Introductory Essay*. In *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*, edited by Johanne S. Kristansen, Marius W. Haugen and Angela Fabris, 1–36. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2026. <https://doi.org/10.1515/9783111445540-001>.
- Kristansen, Johanne S., Marius W. Haugen and Angela Fabris, eds. *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2026. <https://doi.org/10.1515/9783111445540>.
- Legay, Marie-Laure. *Les loteries royales dans l'Europe des Lumières: 1680–1815*. Ville-neuve-d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 2014. <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.1552>.
- Łukasiewicz, Dariusz. *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701–1933*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2020.
- Nowak, Alicja. *Kupowanie nadziei. Loteria w Królestwie Polskim (1815–1867)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Paluchowski, Piotr. „Danziger Erfahrungen” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”, 2013.
- Paluchowski, Piotr. "Pomagać i leczyć. Przyczynek do powstania Instytutu Ubogich (Armeninstitut) w Gdańsku i jego pierwszych lat działalności (do 1795 r.)." *Studia Historica Gedanensia* 11 (2020): 215–229. <https://doi.org/10.4467/23916001HG.20.011.13617>.

- Paprocka, Elżbieta. "Loterie w Elblągu w XVIII w." *Rocznik Elbląski* 33 (2024): 189–203.
- Paszkowski, Wacław. *Loterja i ład społeczny. Przyczynek do spraw uregulowania stosunków loteryjnych u nas*. Warszawa: K. Kopytowski i S-ka, 1917.
- Paul, Wolfgang. *Erspieltes Glück. 500 Jahre Geschichte der Lotterien und des Lotto*. Berlin: Deutsche Klassenlotterie, 1978.
- Puttevils, Jeroen. "The Lure of Lady Luck: Lotteries and Economic Culture in the Fifteenth- and Sixteenth-Century Low Countries." In *Random Riches: Gambling Past & Present*, edited by Manfred Zollinger, 57–71. London, New York: Routledge, 2016.
- Puttevils, Jeroen. "The show must go on – De performance van de loterij in de Nederlanden (15de–16de eeuw)." *Nieuwe Tijdingen. Over vroegmoderne geschiedenis* (2019): 79–99.
- Raux, Sophie. *Lotteries, Art Markets, and Visual Culture in the Low Countries, 15th–17th Centuries*. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- Raven, Johann. "Imagining Trust and Justice – The Rise and Fall of the English State Lottery 1694–1826." In *Lottery Fantasies, Follies, and Controversies: A Cultural History of European Lotteries*, edited by Johanne S. Kristansen, Marius W. Haugen and Angela Fabris, 65–96. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2026. <https://doi.org/10.1515/9783111445540-003>.
- Rogalski, Artur. *O loteriach w dawnej Polsce*. Warszawa, Siedlce: Fundacja Rozwoju Badań Regionalnych „Sigillum”, 2008.
- Stigler, Stephen M. *Casanova's Lottery: The History of a Revolutionary Game of Chance*. Chicago: The University of Chicago Press, 2022.
- Szarszewski, Adam. *Najstarsze księgi rachunkowe szpitali gdańskich*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Szarszewski, Adam. *Sprawy szpitali i sierocińców w aktach prawnych Rady Miasta Gdańska XVI–XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe „Grado”, 2006.
- Szarszewski, Adam. "Szpitale gdańskie XVI–XVIII wieku a duchowość protestancka." *Studia Historica Gedanensia* 11 (2020): 162–188. <https://doi.org/10.4467/23916001HG.20.009.13615>.
- Szarszewski, Adam, Aleksander Piwek, Piotr Samól, Janusz Dargacz and Katarzyna Darecka. *Ubody, chorzy, sieroty. Szpitale dawnego Gdańska w okresie średniowiecza i nowożytności*. Gdańsk: Muzeum Gdańska, Gdański Uniwersytet Medyczny, Okręgowa Izba Lekarska w Gdańsku, 2019.
- Wachowiak, Bogdan, ed. *Prusy w okresie monarchii absolutnej (1701–1806)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Wernicke, Juliusz E. *Geschichte Thorn aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, vol. 2: *Die Jahre 1531–1840 umfassend*. Thorn: H. Gruenauer, 1842.
- Zdrenka, Joachim. "Kwartaly." In *Gedanopedia*. Accessed February 28, 2026. <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KWARTA%C5%81Y>